

Muhammed Şerif el-Hüseynî el-Alevî ve Huccetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin isimli eseri

Abbasali Alizade

Özet

Bu çalışma, Muhammed Şerif el-Hüseynî el-Alevî ve Huccetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin" isimli eseri konu edinmektedir. Makalede, Huccetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin'nin Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, No: 372'de bulunan nüshası değerlendirilmiştir. Eserde Yesevîlik, Ahmed Yesevî, Ahmed Yesevî'nin halifeleri, cehrî zikir, Yesevîlik ve Nakşibendîlik gibi konular yer almaktadır. Muhammed Şerif el-Hüseynî el-Alevî ve Huccetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin, Yesevîlik konusunun önemli kaynaklarından birisidir. Eserin müellifi Muhammed Şerif el-Hüseynî el-Alevî, hem Yesevî hem de Nakşibendî şeyhidir. Huccetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin, mukaddime ve üç bölümlü bir tetimme'den oluşmaktadır. Makalede Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, No: 372'da bulunan yazma nüsha değerlendirilmiştir. Çalışmada, eserin konu ve bölümleri ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır. Muhammed Şerif el-Hüseynî el-Alevî eserinde, zikir, hafi cehrî ve özellikle cehrî zikrin delillerini ayet, hadis ve farklı eserlerden yararlanarak aktarmaktadır. Muhammed Şerif el-Hüseynî el-Alevî ve Huccetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin'inde verilen bilgiler, farklı kaynaklarla birlikte değerlendirilip genişletilmiştir. Sonuç olarak yazar eseri ve eserinin içeriği Yesevîlik ve Yesevîlik Nakşibendîlik etrafında değerlendirilmiştir. Müellifin tarikat silsilesi Ahmed Yesevî'nin halifesi Hakim Ata olarak bilinen Süleyman Bakırgani'ye ulaşmaktadır. Müellifin tarikatı dikkate alındığında Yesevîlik ve Nakşibendîlik tarikatı arasındaki ilişkiyi zikir konusu etrafında aktarmış ve bu ilişkinin takip edilmesi bakımından eser, önemli bir yere sahiptir.

Muhammad Sharif al-Husaynî al-Alawî and his work Hujjat al-Zakirin Li-Reddi'l-Munkirin

Abstract

This study deals with the work entitled 'Muhammad Sharif al-Husaynî al-Alawî and Hujjat al-Zakirin Li-Reddi'l-Munkirin'. In this study, the copy in Süleymaniye Library, Reşid Efendi, No: 372 has been evaluated. The work covers topics such as Yassawism, Ahmad Yassawî, Ahmad Yassawî's caliphs, dhikr, Yassawîism and Naqshibendism. Muhammad Sharif al-Husaynî al-Alawî and Hujjat al-Zakirin Li-Reddi'l-Munkirin is one of the important sources on Yassawism. The author of the work, Muhammad Sharif al-Husaynî al-Alawî, was both a Yassawî and a Naqshibandî sheikh. Hujjat al-Zakirin Li-Reddi'l-Munkirin consists of an introduction, three chapters and a tetimme. In this study, the subjects and chapters of the work are introduced in detail. In his work, Muhammad Sharif al-Husaynî al-Alawî explains dhikr, hafi dhikr and especially dhikr by making use of ayat, hadith and different works. The information given in Muhammad Sharif al-Husaynî al-Alawî and Hujjat al-Zakirin Li-Reddi'l-Munkirin has been evaluated and expanded with different sources. As a result, the author's work and its content have been evaluated in the context of Yassawism and Naqshibendism. The author's tariqa lineage reaches to Suleiman Bakırgani, known as Hakim Ata, the caliph of Ahmad Yassawî. When the author's tariqa is taken into consideration, the relationship between Yassawism and Naqshibendî tariqa is conveyed around the subject of dhikr and the work has an important place in terms of following this relationship.

Corresponding Author

Abbasali Alizade

Article History

Received
25 September 2024
Accepted
16 November 2024

Anahtar Kelimeler

Ahmed Yesevî,
Yesevîlik, Cehrî
Zikir, Nakşibendîlik,
Muhammed Şerif
el-Hüseynî el-Alevî,
Huccetü'z-Zakirin
li-Reddi'l-Münkirin.

Keywords

Ahmed Yassawî,
Yassawism, Jahri
Zikir, Naqshbandism,
Muhammad Sharif
al-Husaynî al-Alawî,
Hujjat al-Zakirin li-
Reddi'l-Munkirin.

Giriş

Bu çalışma' "Muhammed Şerif el-Hüseynî elAlevî ve Hucetü'z-Zakirin Li-Reddî'l-Münkirin (İnkarcıları reddetmek için ehl-i zikrin hucyeti)" isimli eserini konu edinmektedir. Bu eser, Yesevîlik, cehrî zikir ve Yesevîlik ile Nakşîbendîlik ilişkisine değinen kaynaklar arasında yer almaktadır. Eserin konuları arasında Yesevîlik başta olmak üzere Türkistan'daki diğer tarikatlar, tarikatların kendi aralarındaki irtibatı, devlet yöneticileriyle ilişkileri, edeb erkânı (zikir, sohbet, halvet, riyazat vs.) ve düşünce dünyaları hakkında bilgi yer almaktadır. Bu yönüyle eser, sadece tasavvuf ve tarikatlar tarihi üzerinde araştırma yapanlara değil, sosyal tarihçilere ve siyasi tarihçilere, hatta eğitimcilere ve psikologlara malzeme sunmaktadır.

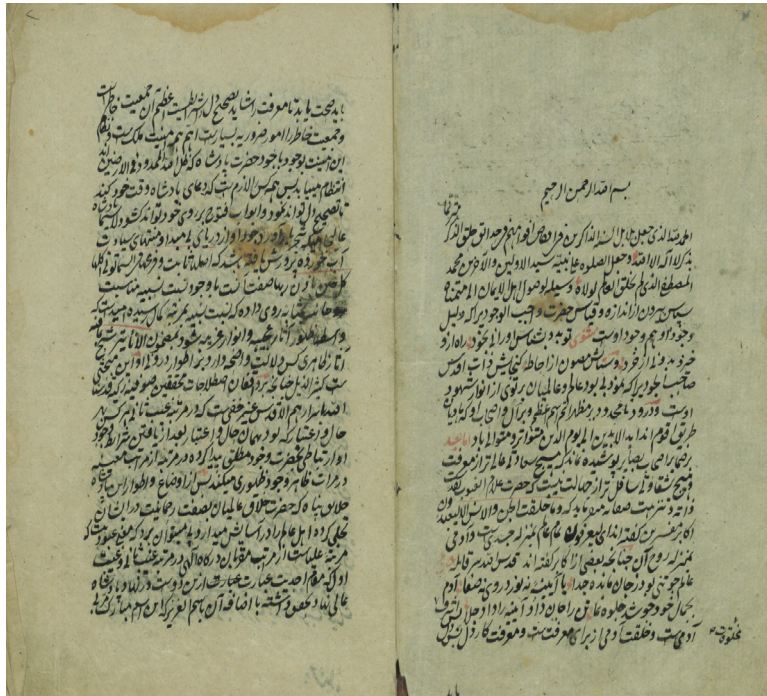
Makalede, müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, ardından eserin konuları ve kaynakları ele alınarak tahlil edilmiştir. Müellifin silsilesinde yer alan Yesevî şeyhleri, Ahmed Yesevînin halifeleri, cehrî zikir ve şeyhlerin menkıbeleri Hucetü'z-Zakirin Li-Reddî'l-Münkirin ve diğer kaynaklardan istifadeyle ele alınmıştır.

Hucetü'z-Zakirin Li-Reddî'l-Münkirin birkaç açıdan önem arzetmektedir. Türkistan tasavvuf ve tarikatları hakkında mühim anekdotlar ihtiva etmektedir. Yesevî, Nakşîbendî, Kübrevî, Zeynî ve Aşki şeyhleri arasındaki olumlu ve olumsuz ilişkilere temas ederek ilgi çekici malzeme sunmaktadır. Tarikat şeyhleri ile devlet yöneticileri arasındaki ilişkilere dair tarih kitaplarında bile bulunamayacak mühim detaylar veren eser, siyasi tarih araştırmacıları için de bilgiler içermektedir.

Hucetü'z-Zakirin Li-Reddî'l-Münkirin, Ahmed Yesevî'den başlamak üzere Yesevîyye'nin önde gelen şeyhlerinin hayatlarına ilişkin bilgi vermektedir. Müellif bu bilgileri derlerken bugüne ulaşmadığı anlaşılan bazı eski Yesevî kaynaklarını da kullanmıştır. Bu açıdan *Hucetü'z-Zakirin Li-Reddî'l-Münkirin*, Yesevî şeyhleri hakkında bilgi bulunabilecek nadir eserlerden biridir. Yesevî menkıbeleri anlatılırken bu zevatın sözlerine, fikirlerine ve tasavvufi uygulamalarına da yer verilmiş, böylece Yesevîliğin ameli ve nazari yönleri de bu eser sayesinde günümüze aktarılmıştır.

Şekil 1

Hucetü'z-Zakirin Li-Reddî'l-Münkirin, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi No: FY 658

1 "Muhammed Şerif el-Hüseynî ve Hucetü'z-Zakirin Li-Reddî 'L-Münkirin Adlı Eseri", isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Eserin sonunda, müellifin oğluna gönderdiği altı tane mektup bulunmaktadır. Bu mektuplar sayesinde müellifin tasavvuf anlayışını ve düşüncelerini öğrenmek mümkündür. Mektuplardan bazıları usul-i aşere diye bilinen sabır, kanaat, tevekkül, zikir, murakabe, teveccüh gibi kavramlara ve tasavvuf ahlakına dair iken, bazıları vahdet-i vücud ve meratib-i vücud gibi konulara temas etmektedir. Bu da, Yesevî şeyhlerinin tasavvuf felsefesiyle fazla ilgilenmedikleri şeklindeki tezi kısmen de olsa bertaraf etmektedir.

Eserin hazırlanmasında takip edilen metoda gelince Türkiye’de eserin Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi, No: 372’de bir nüshası mevcuttur ve bu nüsha üzerinde çalışma yapılmıştır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No: FY 658, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi No: 4164 ve son olarak Saint Petersburg Yazma Eserler Kütüphanesinde nüsha (Akımuşkin vd., 1964/1, str, 152) olmak üzere toplam üç nüsha tespit edilebilmiştir. Eser hakkında ilk bilgiyi Zeki Velidi Togan vermiştir (Togan, 1953, ss. 525-526).

Tez hazırlama döneminde 1999 yılı depreminde hasar gören Nadir Eserler Kütüphanesi okuyucuya kapatılmıştır. Nadir Eserler Kütüphanesindeki kitaplar, 2003 yılında İstanbul Üniversitesi rektörlük binasına taşınarak okuyucuya burada hizmet vermiştir. Tez yazma sürecinde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi yazmalarına erişim mümkün olmamıştır. Yurtdışındaki nüshalar da temin edilemediği için eser tek nüsha üzerinde çalışılmış ve yazma nüsha ilk olarak bilgisayarla dizilmiştir. Dizgi esnasında gerekli görülen yerlerde noktalama işaretleri konulmuş, paragraf yapılarak konuların geçişi ve dağılımına dikkat çekilmiştir. Makale kapsamında tezde verilen dizili dosya, sayfa sayısı nedeniyle buraya konamamıştır.

1. Muhammed Şerif el-Hüseynî elAlevî’nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Muhammed Şerif el-Hüseynî elAlevî’nin Hayatı

Maveraünnehr’in meşhur Yesevî ve Nakşibendî şeyhlerinden Muhammed Şerif el-Hüseynî elAlevî’nin hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Hicri 1026/ Miladi 1617 senesinde Buhara’da doğan Muhammed Şerif el-Hüseynî elAlevî, gençliğinde Mevlevî Kasım ve Mevlana Yusuf Karabağî’den medrese ilimleri tahsil etmiştir. Tekke ve tasavvuf eğitimi ve intisabını, önce *Lemehât* müellifi ve Yesevî şeyhi olup Âlim Şeyh diye bilinen Muhammed Âlim Sıddikî’ye, onun vefatından sonra halifelerinden Hâce Fethullah’a ve ardından Mevlana Hacı İsmail’e intisap etmiştir. Yesevîlik usul ve adabını iyice öğrendikten sonra Nakşibendî şeyhlerinden Mevlana Kemal’e (Kemaleddin Feganzevî Buhârî) intisap ederek Nakşibendî tarikatından da icazet almıştır (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 168a-168b).

Buhara’da Medrese-i Zergeran’a yakın olan tekkesinde hem Yesevî, hem de Nakşî usulünce irşad faaliyetine devam eden Muhammed Şerif el-Hüseynî elAlevî, daha ziyade Yesevîlik yönüyle öne çıkmıştır.

Müellifin yaşadığı devir, Canoğulları’nın (1599-1785) hakimiyet devrine rastlamaktadır. Şeybaniler’in hakimiyetlerine son vererek onların yerine geçen bu hanedan, özellikle güçlü oldukları XVII. asırda Buhara merkezli olmak üzere Maveraünnehr bölgesinin hakimiyetini ellerinde bulundurmuşlardır (Özaydın, 1993, s. 154-155). Bu hanedanın en mühim simalarından olan Abdülaziz Han’ın (hükümdarlık devri 1645-1680) Muhammed Şerif’e intisap ettiği nakledilir. Hicri 1109/ Miladi 1697-1698 senesinde vefat eden Muhammed Şerif, Buhara’da defnedilmiştir. Kabri Hâce-i Elem-Neresan türbesinin yolunda ve yakınındadır (Nasiruddin Buhârî, 1910, s. 97; Togan, 1953, ss. 525-526).

Muhammed Şerif’in Yesevî silsilesinde yer alan şeyhler sırasıyla şunlardır: Ahmed Yesevî, Hakim Ata (ö. Miladi 1189), Zengi Ata, Sadr Ata, Elemîn (Âlmîn, Eymen) Baba, Şeyh Ali Şeyh, Mevdud Şeyh, Hadim Şeyh, Cemâleddin Kâşgarî Buhârî, Şeyh Hudaydad (ö. Hicri 939/ Miladi 1532), Mevlana Nuri, Mevlana Veli Kuh-i Zerî (bu son iki şahıs, Hudaydad’ın halifeleridir), Kasım Şeyh Kerminegî (ö. Hicri 986/ Miladi 1579, bu zat, önceki ikisinden istifade etmiştir), Pirim Şeyh (ö. Hicri 1006/ Miladi 1597), Muhammed Mü’min Şeyh (bu son ikisi, Kerminegî’nin halifeleridir), Âlim Şeyh Muhammed Sıddikî Alevî Aliabadi (ö. Hicri 1041/ Miladi 1632, bu zat, önceki ikisinden istifade etmiştir), Hâce Fethullah Gaziregî, Mevlana Hacı İsmail (bu son iki zat, Âlim Şeyh’in halifeleridir), Muhammed Şerif el-Hüseynî el-Alevî (müellif).

Muhammed Şerif'in Nakşî şeyhi Mevlana Kemaleddin Feganzevî Buhârî'nin (ö. Hicri 1063/ Miladi 1652) geriye doğru Nakşî silsilesi tespit edilememiştir.

1.2. Muhammed Şerif el-Hüseynî el-Alevî'nin Eserleri

1.2.1. Huccetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin

Bu eser Hicrî 1077/ Miladi 1666 senesinde Farsça olarak yazılmıştır. Eserde ayet ve hadis, farklı kaynaklardan alıntı, çeşitli ilimlerle ilgili terimlerden dolayı sıkça Arapça ibareler de yer almıştır. Mesela, ikinci bölümün sonunda Muhammed Parsa'nın mektubunun değerlendirmesi Arapça olarak yazılmıştır (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 89a-90a).

Şekil 2

Huccetu'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin, Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi, No: 372, vr. 1.

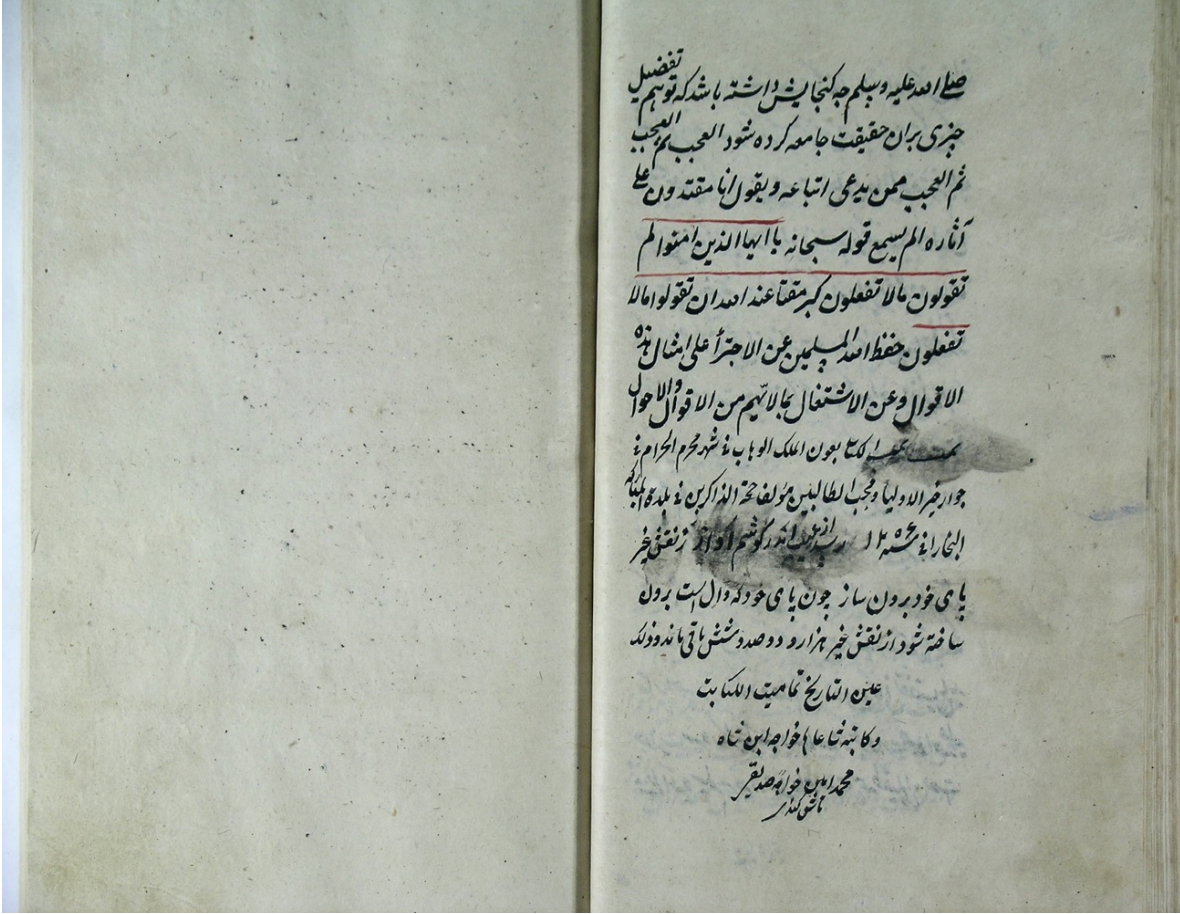

Eserin telif sebebi, cehrî zikrin bid'at olduğu ve dolayısıyla caiz olmadığı şeklinde ileri sürülen iddiaları değerlendirip delilleriyle reddetmektir.

Eser bir mukaddime, üç bölüm ve bir hatime ile mektublardan oluşur. Birinci bölümde cehrî zikrin cevazına dair ayetler, hadisler ve âlimlerin görüşleri nakledilmektedir. İkinci bölümde İsm-i A'zam'dan bahsedilmektedir. Üçüncü bölümde başta Ahmed Yesevî olmak üzere bazı Yesevî şeyhlerinin hayatları ve menkıbeleri anlatılmaktadır (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 90a-173a). Bu meyanda müellifin ilk şeyhi olan Muhammed Âlim Sıddıkî ve onun halifeleri de zikredilir. Eserin hatimesinde tasavvufi adab ve ahlaka, seyru süluka dair bazı mektuplar yer almaktadır.

Şekil 3

Huccetu'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin, Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi, No: 372, vr. 203.

Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, No: 372'de, 1b-203b varak arasında olup Farsça'dır. Bu nüsha Hicri 1206/ Miladi 1791 senesinde Buhara'da Şah-ı Alem Hâce tarafından istinsah edilmiştir.

1.2.2. Tuhfetü's-salikin

Muhammed Şerif'in bir diğer eseri olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde, *Huccetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin* ile aynı mecmua içindedir (vr. 204b-246a). Farsça olan *Tuhfetü's-Salikin* hem Yesevî hem de Nakşibendî tarikatının usul ve adabını konu edinmekle birlikte, ağırlıklı olarak Nakşibendî edeb ve erkanından bahsetmektedir. Muhammed Şerif'in Yesevî metoduyla terbiye ettiği müridleri için *Huccetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin*'i, Nakşibendî usulüyle terbiye ettiği müritleri için de *Tuhfetü's-Salikin*'i yazdığı söylenebilir.

1.2.3. Divan

Süleymaniye Kütüphanesi'nde, müellifin diğer eserleriyle aynı mecmua içinde bulunan *Divan*, Muhammed Şerif'in Farsça şiirlerinden oluşmaktadır. Aynı mecmuada gündüz ve gece evradına dair küçük bir risale daha bulunmaktadır.

1.2.4. Şerh-i Akaid-i Adudiyye Üzerine İki Haşiye

Nasiruddin Buhârî tarafından zikredilen bu eserler, Eş'arî kalamcı Kadı Adududdin el-İcî'nin akaid kitabına yapılmış bir şerh üzerine yazılmış haşiye olduğu anlaşılmaktadır.

1.2.5. Mevlevi-yi Şerif ber-Şerh-i Molla

Şerh-i Molla eseri Molla Abdurrahman Câmî'nin gramerle ilgili eseridir. Eserin şerhi üzerine Muhammed Şerif'in yazdığı bir haşiyedir. Eserin varlığından da Nasiruddin Buhârî (1910, s. 97) bahsetmiştir.

2. Hucetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin'in Konuları ve Tahlili

2.1. Hucetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin'in Kaynakları

Hucetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin'in ilk bölümünde cehrî zikrin meşru olduğunu ispat etmeye çalışan ve ikinci bölümünde de ism-i a'zam konusundaki çeşitli görüşleri işleyen müellif birçok tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf kitabından yararlanmış ve nakiller yapmıştır. İlk iki bölümle ilgili olarak kullandığı bazı kaynaklar şunlardır:

- Abdülkerim Kuşeyrî, Letaifu'l-işarat;
- Ebu'l-Leys Semerkandî, Tenbihü'l-gafilin;
- Ebü Talib Mekki, Kütü'l-kulûb;
- Fahredden Razi Muhammed b. Ömer, Mefâtihu'l-gayb (Tefsir-i Kebir);
- Hüseyn b. Mesud Beğavî, Mesabihu's-sünne;
- İbn-i Hibban el-Büstî, Tefsiru'l-Büstî;
- Kadı Beyzavî Abdullah b. Muhammed, Envaru't-tenzil ve Esraru't-te'vil;
- Molla Fenarî Muhammed b. Hamza, Tefsiru'l-Fatiha;
- Muhammed b. Ahmed Kurtubî, el-Cami' li-Ahkami'l-Kur'an (Tefsiru'l- Kurtubi);
- Muhammed b. İsmail Buhârî, Sahih-i Buhârî;
- Muhammed b. Abdullah Hatib-i Tebrizî, Mişkatü'l-mesabih;
- Müslim b. Haccac Nişaburî, Sahih-i Müslim;
- Necmeddin Kübra ve Necmeddin Daye, Te'vilat-ı Necmiyye;
- Sadreddin Konevî, İcâzü'l-Beyân (Tefsiru süreti'l-Fatiha);
- Yahya b. Şeref Nevevî, Bustanü'l-Arifin.

Yesevî şeyhlerinin menkıbelerini ihtiva eden üçüncü bölümde ise bazı menakıb kitaplarından istifade etmiştir. Müellifin menakıb bölümünde kullandığı bazı kaynaklar da şunlardır:

- Ali b. Hüseyin Safi, Reşahat-ı Aynü'l-hayat (Ali b. Hüseyin Safi, 1977);
- Hâce Fethullah Gazîregî, Tekmile-i Lemehat min nefahati'l-kuds (Ârif Hikmet Kütüphanesi, 902/107);
- Hüsameddin-Siğnakî, Menakıb-ı Ahmed-i Yesevî (Tosun, 1998, ss. 73-81);
- İshak Hâce, Hadikatü'l-arifin (Tuyakbayev, 2024, 29-53);
- Mevlana Lütfullah b. Abdülfettah Türkistanî, İsmail Ata'nın menakıbına dair eseri (Toğan, 1953, ss. 523-529);
- Muhammed Âlim Sıddıkî, Lemehat min Nefahati'l-kuds (Muhammed Âlim Sıddıkî, 1986, Ayvalı, 2017, ss. 69-73; Hasan, 2007, ss. 229-242);
- Sufi Muhammed Danişmend, Menakıb-ı Ahmed Yesevî. (Tosun, 1997, ss. 41-85)

3. Hucetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin'de Cehrî Zikir

Müellif giriş bölümünde (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 6b vd.) zikrin, zikr-i lisani ve zikr-i kalbi olmak üzere iki çeşit olduğunu ve zikr-i lisaninin de iki türünün (hafi-cehrî) bulunduğunu söyler: Zakir ilkinde, yaptığı zikri sadece kendisi duyar, ikincisinde ise hem kendisi duyar, hem de başkasına duyurur. Bilindiği üzere Nakşibendîlik'in aksine Yesevîlik'te cehrî zikir benimsenmiştir. Zikir esnasında

dervişlerin boğazından bıçkı sesine benzer bir ses çıktığı için Yesevîye zikri, zikr-i erre (erre Farsça testere/bıçkı anlamındadır) olarak anılmaktadır. Bu sebeble eser, esas olarak cehrî zikrin cevazı konusundaki itirazlara cevap vermekte ve zikr-i erre'den de bahsetmektedir.

Muhammed Şerif, Hucetü'z-Zakirin Fi-Reddi'l-Münkirin adlı eserinin ilk bölümünde çeşitli deliller getirerek cehrî zikrin caiz olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Bu delilleri, ayetler, hadisler, kıyaslar ve muhtelif tefsir ve fıkıh kitaplarında âlimlerden nakledilen rivayetler olmak üzere dört fasıl halinde ele almıştır. Ayrıca uzun bir tekmile ile de bu delillere ek olarak bir kısım istidlalleri işlemiştir.

İlk fasılda ayetlerden getirilen deliller, bu ayetlerin delaletleri bakımından altı türe ayrılmıştır:

3.1. Mutlak Olarak Zikri Emreden Ayetler

"Fezkuruni ezkurkum" (el-Bakara, 2/152), "Ya eyyuhe'illezine amenu'zkurullahe zikran kesira ve sebbihuhu bukraten ve asila (el-Ahzab, 33/41-42), "Fesebbih bihamdi rabbike vestağfirhu" (en-Nasr, 110/3) ayetlerindeki mutlak emir, hem hafi hem de cehrî zikri kapsamaktadır. "Mutlak itlakı üzere cari olur" kaidesine bu emirler, zikrin her iki türünün mustehab veya vacib oluşunu gösterir; dolayısıyla zikrin cevazına delalet ettiği şüphe yoktur.

3.2. Zikredenleri Metheden Ayetler

"Ve'z-zakirnallahe kesiran ve'z-zakirun' (el-Ahzab, 33/35), "vellezine iza zukirallahu vecilet kuliubuhum" (el-Enfal, 8/2), "ellezine yezkurünallahe kıyamen ve kuuden" (Ali İmran, 3/191) "ela bi-zikrillahi tetmainnu'l-kulüb" (er-Ra'd, 13/28) ayetleri Bu konuya örnek olarak yukarıdaki ayetler verilebilir. Bu ayetler her iki zikir türünü de kapsamaktadır. Ayetlerin methettiği hususta asla bid'at olamaz.

3.3. Peygamberlerin Cehrî Zikir Yaptığını Nakleden Ayetler

"Ve Eyyube iz nada rabbehu" (el-Enbiya, 21/83), "ve Nuhan iz nada min kablu festecebna lehu" (elEnbiya, 21/76), "fenada fi'z-zulumati en la ilahe illa ente" (el-Enbiya, 21/87) ayetlerinde geçen nida kelimesi yüksek sesle, cehrî olarak seslenmek anlamına gelmektedir.

3.4. Cehrî Olarak Yapılan Zikirden Yüz Çevirenlerin Kötülenmesi

"Ve iza zekerte rabbeke fi'l-Kur'ani vahdehu vellev ala edbarihim nufura' (el-İsra, 17/46), "ve iza zukirallahu vahdehu'smezzet kulubullezine la yu'minune bi'l-ahirah" (ez-Zümer, 39/45) gibi ayetlerde kafirlerin, Allah'ın ortaksız olarak zikredilmesinden memnuniyetsizlik duydukları anlatılmaktadır. Kafirlerin bu zikirlerden memnuniyetsizlik duyabilmeleri için zikri duymuş olmaları, dolayısıyla zikrin cehrî olması gerekmektedir.

3.5. Şehadeti (Bir Husustaki Hakkı) Gizlemeyi Meneden Ayetler

"Ve men azlemu mimmen keteme şehadeten indehu minallah" (el-Bakara, 2/140), "ve la tektumu'sşehadeh" (el-Bakara, 2/283) gibi ayetler, şahitliği gizlemeyi yasaklamaktadır. En büyük şahitlik de kelime-i tevhiddir (la ilahe illallah). Dolayısıyla müminler, bu şahitliği cehr ve ilan yoluyla beyan etmeli, gizlememelidir.

3.6. Çokça Zikri Emreden Ayetler

"Uzkurullahe zikran kesira" ayetinde olduğu gibi, çokça zikir emri, mutlak olarak varid olmuştur. "Mutlak itlakı üzere caridir" kaidesine bu emir tüm fertlerini kâmilin içermektedir. Çokluğun kemâli de ancak yüksek sesle zikretmekle olmaktadır.

Müellif ikinci fasılda çeşitli hadislerle cehrî zikrin cevazına delil getirmektedir. Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerden biri şöyledir:

Her kim ki la ilahe illallah der ve bunu söylerken sesini yükseltirse, Allah onu cennete yerleştirir ve kendi vechine bakmayı nasib eder.

Yine Müslim'in Sahih'inde Abdullah b. Zübeyr'in rivayet ettiği bir hadiste şöyle denilmiştir:

Hz. Peygamber, namazını bitirip selam verince en yüksek sesiyle şöyle derdi:

La ilahe illallahu vahdehu la şerike leh, lehu'l-mülkü ve lehu'l-hamdu ve hüve ala külli şey'in kadir; la havle ve la kuvvete illa billah, la ilahe illallah ve la na'budu illa iyyahu, lehu'n-ni'meti ve lehu'l-fazlu ve lehu's-senau'l-hasen, la ilahe illallahu muhlisine lehud-din ve lev kerihel-kafirun.

Bu hadiste geçen "şöyle derdi (kâne ye'kulu)" ifadesi, hadis âlimlerinin görüşlerine göre, Hz. Peygamber'in o işi alışkanlık haline getirmiş olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu hadis, cehrî zikrin sünnet oluşuna çok açık bir delildir. Nitekim Âlim Şeyh Sıddıkî de *Lemehat* adlı kitabında bu hadise dayanarak bu konuya delil getirmiştir.

Bu konuda bir başka hadis Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinde Muğire b. Şu'be'den gelen şu rivayettir:

Hz. Peygamber her farz namazın ardında şunları söyledi:

La ilahe illalla hu vahdehu la şerike leh, lehu'l-mülkü ve lehu'l-hamdü ve hüve ala külli şey'in kadir. Allahümme la mania lima a'tayte ve la mu'tiye lima mena'te ve la yenfeu ze'l-ceddi minke'l-cedd.

Burada da Muğire'nin bu hadisi nakledebilmesi için Hz. Peygamber'i bu zikri yaparken duymuş olması, onun duyabilmesi için de zikrin yüksek sesle yapılmış olması gerekir.

Ebu Hüreyre'nin naklettiği kudsi bir hadiste de şöyle buyurulmuştur:

Hz. Peygamber dedi ki: Allah teala der ki: Ben kulumun bana olan zannı indin deyim. Beni zikrettiğinde eğer nefsinde zikrederse ben de onu nefsimde zikrederim, eğer bir topluluk içinde zikrederse, ben de onu ondan daha hayırlı bir topluluk içinde zikrederim.

Dolayısıyla bu ve benzeri hadisler cehrî zikrin cevazına ve bizzat Hz. Peygamber'den cehrî zikrin vaki olduğuna delildir.

Üçüncü fasılda, cehrî zikrin cevazı hakkında kıyaslardan delil getirilmiştir. Bu kıyaslar, şer'î kıyaslar ve mantiki kıyaslar olmak üzere iki kısım halinde ele alınmıştır.

İlk kısımda cehrî zikir beş fikhî meseleye,

- a. Cihada giden gazilerin yüksek sesle tekbir getirmelerine,
- b. Hastaya telkinde bulunmaya,
- c. Kafirlerin beldelerine girilirken kelime-i tevhidi cehren söylemeye,
- d. Namaz için okunan ezan, kamet, iftitah tekbiri ve namaz içindeki tekbirler gibi zikirlerle,
- e. Müminlerin teravih namazlarında halka olup yüksek sesle tekbir getirmelerine kıyaslanmaktadır.

İkinci kısımda dört mantiki kıyas getirilmektedir. Burada mantıktaki ilk burhan şeklinin birinci ve ikinci türleri (darb) ile ikinci şeklin birinci ve ikinci türleri üzere düzenlenmiş kıyaslar yoluyla delil getirilir. Aşağıda her iki kısımdan da birer örnek verilecektir.

Fıkhi kıyasa misal olarak, hastaya son nefeste kelime-i tevhidi telkin etme meselesine yapılan kıyası verebiliriz. Hz. Peygamber hastayı gafletten çıkarma için kelime-i tevhidin telkin edilmesini tavsiye etmiştir. Şimdi bu hadis mualeldir ve kişinin telkine ihtiyacı bakımından kalb hastalığı beden hastalığına kıyaslanır. Zaten gönlü hasta olan zikir telkinine daha fazla muhtaçtır. Çünkü, kibir, cimrilik, gurur, riya, hased, aşırı şehvet gibi manevi-hatmi hastalıklara sahip bir kimse, yüksek sesle zikir telkini yoluyla gafletten uyandırılmaya, bedeni hasta olan kimseden daha çok ihtiyaç duymaktadır.

Ayrıca son nefesini vermekte olan kişiye yüksek sesle kelime-i tevhidin telkin edilmesini tüm fakihler caiz görmüşlerdir. Sufiler bunu bir delil olarak kullanmış ve "sufi, her anı, son nefesiymiş gibi yaşar" diyerek cehrî zikrin daima caiz olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu deliller hem cebri zikre muhalif olan ve onu bid'at sayan Maveraünnehir âlimlerine, hem de bazı Nakşibendîlere karşı öne sürülmüştür. Zira bazı Nakşibendî kolları cehrî zikre müsbet bakarken, diğer bazıları onu azimetle değil ruhsatla amel etmek olarak telakki ettikleri için soğuk karşılamakta ve bazıları bid'at olduğu konusunda âlimlere katılmaktaydı. Esasen Muhammed Şerir'in, eserindeki deliller arasına bir Nakşibendî şeyhi olan

Muhammed Parsa'nın, Herat ulemasının içinde cehrî zikir konusunun da bulunduğu çeşitli konularla ilgili sorularına cevaben yazdığı ve cehrî zikre cevaz veren mektubunu almış olmasının ana sebebi de bu olmalıdır (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 79a-88b). Hem saygın bir ulema ailesinden, hem de Nakşîbendî şeyhlerinden olan Parsa'nın olumlu fetvasını içeren bu küçük risale hem ulemaya, hem de Nakşîlerin muhalif grubuna karşı kullanılabilir bir delildir.

Osmanlı Devleti döneminde XVII. yüzyılda Kadızâdelîler ve Sivasîler arasında gelişen medrese-tekke tartışmalarında öne çıkan konulardan biri de cehrî zikir, sema ve devrandır. Bu konuda Anadolu'da lehte ve aleyhte birçok risale yazılmıştır. Aynı zamanda Maverâünnehir'de yaşayan Muhammed Şerif'in de cehrî zikri savunmak için geniş bir eser kaleme alması tesadüf olmamalıdır.

Müellifin mantıki kıyasla ilgili delillerine gelince örnek olarak şunlar verilebilir. Her ne ki zikirdir, o, Kur'an'da mevcuttur; ve her ne ki Kur'an'dadır, onu yüksek sesle okumak caizdir. Buradan cehrî zikrin caiz olduğu neticesi çıkmaktadır. Kur'an'ı yüksek sesle okumanın cevazı açıktır. Her zikrin Kur'an'da oluşuna gelince bu da "la ratbin ve la yabisin illa fi kitabın mübin" ayeti gereğince doğrudur.

Dördüncü fasılda, fıkıh kitaplarında ve muteber tefsirlerde cehrî zikrin cevazına dair olan rivayetlere yer verilmiştir. Burada özellikle Âlim Şeyh Sıddıkî'nin *Lemehat* adlı eserinden faydalanılmış ve *Tatarhaniyye* gibi çeşitli fetva kitaplarındaki hükümler ve İbn Hibban ve Ebu'l-Leys gibi âlimlerin tefsir eserlerindeki cehrî zikrin cevazına delalet eden rivayetler nakledilmiştir.

Tekmile kısmında ise, cehrî zikri reddedenlerin ayet ve hadislerden getirdikleri deliller ele alınmış ve bu delillerin hatalı yorumlandığı konusuna değinilmiştir. Müellif aslında bu nasların muhalifler için delil olmadığını açık olduğunu, ancak safdil kimselerin hidayetten sapmaması için bu konunun tahkik edilmesine ihtiyaç duyulduğunu söylemektedir. Muhaliflerin getirdikleri delillerden sekiz tanesi ele alınmıştır:

"*Ud'u rabbekum tazarruan ve hufyeh*" (*el-A'raf* 7/55) ayetinin yüksek sesle duayı menettiğinin söylenmesine karşı müellif, "dua" ile zikrin farklı şeyler olduğu cevabını vermektedir. Duanın mucibi isticabet ve zikrin mucibi yine zikirdir.

"*Ve'zkur rabbeke fi nefsike tazarruan ve hifeten ve dune'l-cehrî mine'l-kavli bi'l ğuduvvi ve'l-asal*" (*el-A'raf*, 7/205) ayetinin delil getirilmesine karşı o, tüm tefsirlerde bu ayetteki zikirden maksadın namazda yapılan kıraat olduğunun beyan edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca ayetteki zikirden tüm zikirler kastedilmiş olsa bile bunun bir başka ayetle (*el-İsra*, 17/110) tafsil edildip ihfa ve cehrde mübalağa edilmemesi anlamına geleceğini ileri sürmektedir.

"*La terfeu esvatekum fevka savti'n-nebi*" (*el-Hucurat*, 49/2) ayetiyle delil getiren muhalifler, bu ayette Hz. Peygamber'in huzurunda yüksek sesle konuşulmasından men edildiğini, çünkü bunun edebe muğayir, Hz. Allah'ın da her yerde hazır ve O'nun huzurunda sesi yükseltmenin *bi-tariki evla menhi* olduğu ile fer'in illette müşterek olmaları şartlarının varlığı teslim edilse bile cehrî zikrin müstehab hatta vacib olduğuna delalet eden nasların bu kıyasla tearuz arzettiğini ve tearuz halinde kıyasın terkedileceğini söylemektedir.

"*İyyakum ve muhdesati'l-umur fe-inne külle muhdesin bid'atun*" hadis-i şerifinin bid'atlerden menettiğini, zikir halkasının ise sahabe döneminde bulunmadığını, dolayısıyla bid'at olduğunu söyleyen muhaliflere karşı müellif, mukaddimede bid'atin manasının tahkik edildiğini ve bir şeyin bid'at olması için sahabe döneminde bulunmaması yanısıra, şer'i cevazın da bulunmamasının gerektiğini, oysa cehrî zikir hakkında hem şer'i cevazın var olduğunu, hem de sahabenin halka halinde oturup zikrettiklerine dair delil bulunduğunu kaydetmektedir.

Hz. Peygamber'in "*Hayru'z-zikr el-hafi*" sözünün de gösterdiği üzere yüksek sesle zikrin evla olanı terk anlamına geldiğini söyleyen muhaliflere karşı müellif şu cevabı vermektedir. Bu hadis cehrî zikrin güzel olduğuna, ama hafi zikrin daha iyi olduğuna delildir. Hafi zikir, kalbin zikrinden ve cehrî zikir de lisanın zikrinden ibarettir ve ikisi birleştirilerek yapılabilir. Ayrıca meşayih, gafilleri uyandırmak için zikri cehrî olarak yapmanın faydalı olduğunu ve zikrin kalb ile birlikte yapılıp dilin kalbe tercüman olması gerektiğini söylemişlerdir.

Hz. Peygamber'in yüksek sesle dua edenlere "siz bir az duyana veya uzakta olana dua etmiyorsunuz" sözünü delil getirmelerine karşı müellif, bu hadisin ahad haber kabilinden olduğunu ve

bizzat Kur'an nassı ile sabit olan cevaza muhalif olamayacağını, ayrıca, Hz. Peygamber'in onları Allah hakkında sözkonusu itikattan menetmeyi kastettiği şeklinde izah etmektedir.

Muhaliflerin hafi zikir riyadan daha uzak ve tazarruya daha yakındır demelerine karşı müellif, naslarla sabit olan bir hususta zahirt akli delille istidlal edilemeyeceğini söyler. Nitekim cemaatle namaz da sünnettir ve riya bahanesiyle terkedilemez.

Muhalifler örfle istidlal ederek büyük bir kişinin huzurundayken onun ismiyle ve yüksek sesle ona hitab etmenin edebe muğayir olacağını söylerler. Müellif, yukarıdaki gibi, şer'i edilenden bulunduğu bir hususta bu tür zahiri sözlerle istidlal edilemeyeceğini söylemektedir.

Müellif bu konuları işledikten sonra aralarında bizzat Şah-ı Nakşibend'in de bulunduğu bir kısım tasavvf büyüklerinden örnekler vererek onların cehrî zikir yaptırın şeyhlere de intisap ettiklerini ve cehrî zikir yapanlara karşı çıkmadıklarını anlatmaktadır.

4. Huccetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin'de İsm-i A'zam

Eserin ikinci bölümünde ism-i a'zam konusu ele alınmaktadır. Konu dört fasıl halinde işlenmiştir.

İlk fasılda, ism-i a'zam hakkındaki farklı görüşler ele alınmıştır. Buna göre bir kısım âlimler, esmay-ı hüsnanın tümünün azim olduğunu ve büyüklük bakımından aralarında bir farklılık bulunmadığını söylemişlerdir. Onların bu konudaki delili, isimlerin, harflerden oluşan vaz'i kelimeler olmaları ve müsemmaya delalet etmek üzere konulmuş olmalarıdır. İsm-in şerefi müsemma iledir. Buradaki tüm isimlerin müsemması ise aym olup Zat-ı akdes'tir.

Diğer bir kısım ulemaya göre ise isimler arasında bir farklılık mevcuttur. Hangi isim daha fazla ta'zim ifade ediyorsa o daha üstündür. Mesela Rahman ismi Rahim isminden, Halik ismi Müheymin isminden daha üstündür. Ayrıca bu âlimler bir ism-i a'zamin bulunduğu dair hadisle de delil getirirler. Bir zatın *Allahümme inni es'elüke bienneke entallahu la ilahe illa ente'l-ehadu's-samedu'l-lezi lem yelid ve lem yuled ve lem yekun lehu küfiiven ehad* diye dua etmesi üzerine Hz. Peygamber, "Allah'a, kendisiyle istendiğinde verdiği, dua edildiğinde icabet ettiği ism-i a'zamiyla dua etti" buyurmuştur. Bir ism-i a'zamin varlığını kabul eden âlimler de kendi aralarında iki gruba ayrılmışlardır. Bazıları, ism-i a'zam muayyen bir isim değildir, her kim, masivadan yüz çevirip tamamen Allah'a yönelir ve bu hal içerisinde O'na bir ismiyle dua ederse onun hakkında ism-i a'zam o isimdir, derler. Bir kısmı da muayyen bir ismin bulunduğunu söylerler, ancak bu ismin ne olduğu hakkında çok sayıda görüş bulunmaktadır. Müellif çeşitli görüşleri aktardıktan sonra ulemanın ekseriyetine göre ism-i a'zam "Allah" isimdir der ve bunun için ileri sürülen delillerden on tanesini zikreder. Bunlar:

Allah isminin Kur'an'da çokça ve her vesileyle tekrar edilmesi,

İmam Gazali'nin dediği üzere herhangi bir sifata değil de tüm sıfatları kendinde cami olan Zat-ı tealaya delalet etmesi,

Diğer tüm isimler ona izafe edildiği halde onun hiçbir isme izafe edilmemesi,

Muhakkik ulemaya göre bu ismin müştak olmaması,

Tevhid, iman ve İslam'ın ona mebni olması ve kelime-i tevhidin onunla tamam olması,

Diğer hiçbir isimde bulunmayan bir özelliğe sahip olması, ki bu da kelimenin baş tarafından harfler birer birer hazfedilse bile geriye kalan harflerin aynı ma'nayı ifade ediyor oluşudur,

Bir ayette "İster Allah diye ister Rahman diye dua edin" buyurulmuş olmasıdır, ki bu, bu iki ismin diğer isimlere nazaran daha üstün olduğunu gösterir ve bu iki isim arasında sıfatları cami olma bakımından Allah ismi daha üstündür,

Allah isminin ta yaratılıştan bu yana muhafaza edilmiş olması ve Zat-ı akdes dışında hiçbir varlığa bu ismin verilmemiş olması,

Kur'an'da ilk ayetin bu isimle başlıyor oluşu,

Tüm dillerde bu ismin mevcut olup mümin-kafir, âlim-cahil herkesin O'nu bu isimle tanıyor oluşu.

İkinci fasılda "Allah" lafzının tahkiki konusu ele alınmıştır. Buna göre âlimler bu lafzın alem isimlerden mi yoksa sıfat isimlerden mi olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Her iki grup da kendi görüşlerini isbat sadedinde üçer delil getirmişlerdir. Bu lafzın alem olduğunu söyleyenlerin delilleri şunlardır:

a. İlk delile göre, bu isim daima mevsuf durumunda olup diğer isimler ona izafe edilir, o başkalarına izafe edilmez. Mesela Rahim, Allah'ın bir ismidir denilir de tersi söylenmez. Dolayısıyla alem isimdir.

b. İkinci delil Zemahşeri'ye aittir. O, elehe ve teellehe fiillerinin Allah isminden müştak olduğunu, Allah isminin ise başka bir kelimedenden müştak olmadığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla Allah lafzı ismi alemdir. Molla Fenari *Tefsîru'l-Fâtîha*'da Zemahşeri'nin *Keşşâf*'taki bu sözünü zayıf bulur ve fiilin masdarın dışında bir şeyden iştikakının Arablarda bilinmediğini ve Allah isminin de masdar olmadığını söylemektedir. Müellif buna karşı, "tahaccara't-tin" kelamında tahaccara fiilinin Hâcer'den alındığını bu kelimenin de isim olduğunu, dolayısıyla yukarıdaki durumun da buna kıyasla doğru olduğunu söylemekte ve Molla Fenari'nin kavlini zayıf bulmaktadır.

c. Üçüncü delil, Ebu Hatim Razi'ye aittir. O, müşriklerin putlarına alihe dediklerini, ancak ta Adem as'tan bu yana hiçbir zaman ve yerde Allah isminin Hak teala'dan başkasına verilmediğini ve sadece O'na delalet ettiğini, dolayısıyla bu durumun o lafzın alemiyetini gösterdiğini söylemektedir.

"Allah" lafzının esmay-ı sıfattan olduğunu savunanların delilleri de şunlardır:

a. İlk delil Vahidî'ye aittir. Buna göre, bu isim Hak teala hakkında alem isimler mecrasına caridir, ama bizim hakkımızda ve hakikatte alem isim değildir. Çünkü alem isim, işaret makamına kaimdir, Hak teala hakkında ise işaret mümtendir, dolayısıyla bu isim alem değildir.

b. İkinci delil şudur: Alem isim müsemmanın cins ve nev' bakımından ve hakikat ve mahiyyet bakımından müşareketten temyizi için konulmuştur. Hak teala ise cins veya nev' içine konulmaktan da hakikat ve mahiyeti bakımından kendisine bir müşarik bulunmasından da münezzehtir. Dolayısıyla O'nun hiçbir alem ismi yoktur.

c. Üçüncü delil, *İ'câzü'l-Beyân* isimli *Fatiha Tefsiri*'nde görüşünü açıklayan Sadreddin Konevi'ye aittir. O, zatı mutlak anlamında Hak teala'ya mutabakat delaleti ile delalet edecek bir alem olamaz. Çünkü zatı mutlak hakkında hiçbir hüküm verilemez, hiçbir vasıfla bilinemez, hiçbir nisbetle muzaf olamaz. Müsemmayı tarif için isim konulur. Herhangi bir marifet olmaksızın isim konulması muhaldir, dolayısıyla alem ismi konulması burada faydasızdır.

"Allah" isminin sıfat isim olduğunu söyleyen bu ikinci grupta, bu ismin hangi mehzadan müştak olduğu hususunda kendi aralarında üç farklı görüş bulunmaktadır:

a. İlk görüşe göre ve le he kökünden müştaktır. Velehenin de üç manası bulunmaktadır.

b. İkinci görüşe göre, ibadet manasına gelen ilaheh veya elhaniyyet köklerinden alınmadır. Alih olması durumundame'luh yani ma'biid manasına gelir.

c. Üçüncü görüşe göre elehe kökünden müştaktır ve bu kelime de bir masdardır ve üç manası bulunmaktadır.

Üçüncü fasıl, ism-i a'zâmın özellikleri (hasaisi) hakkındadır. Müellif bu özellikleri on madde halinde sıralar. Bunlar kelimenin morfolojik tahlili üzerine kuruludur:

Harf-i tarif (elif-lam) diğer isimlerde kelimenin aslından değilken burada asıl hükmündedir ve ondan tecrid edilerek "ilah" denilemez. Lafzın elehe kökünden müştak olduğunu söyleyenlere göre elif-lam, mahzuf hemzenin ivazıdır.

Nida halinde kelimenin heinzesi hafzedilmez ve "Ya Allah" denilir. Kasem için getirilen ta harfi sadece bu isme dahil olur.

Yine kasem için getirilen eym ve eymün kelimeleri sadece bu isme dahil olurlar.

Nida halinde nida harfinin zikredilmeyip ona ivaz olarak sonuna şeddeli mim getirilmesi ve "Allahümme" şeklinde söylenmesi sadece bu isme mahsus bir durumdur.

Sonuna şeddeli mim getirilmekle birlikte harf-i tarifi hafzedilir ve lehümme denilir.

Harf-i cerri hafzettikten sonra yine de mecrur olarak okunması (Allahi leef'alenne gibi)

Yine harf-i cerri hazfettikten sonra harfi tarifi hazfedilip lahi denilir. Bu kelimedede tesniye, cem' tasğir gibi değişiklikler yapılamaz.

Dördüncü fasılda, ism-i a'zamı zikretmeye devam etmenin faydaları ele alınmıştır.

Müellif, "Allah de, sonra bırak onları, daldıkları bataкта oynaya dursunlar!" (elEn'am, 6/91) ayetinin yorumundan yola çıkarak ism-i a'zamı zikretmenin ve bu zikirde sürekliliğin ehemmiyetinden bahseder, mutasavvıfların bu ayetle ilgili görüşlerini nakleder. Mürid tüm vakitlerinde dil veya gönül ile bu ismi zikretmekle meşgul olmalıdır. Diğer işlerden boş kaldığında sadece bu ismi zikretmeli, hatta diğer esma ve sıfatların tecellilerinden de sıyrılarak bu isme yönelmelidir.

Bu zikre devam neticesi meydana gelecek tecellilerden bahseden müellif, insanın duyularının kendisine verilen beş zahiri duyu ile sınırlı olmadığını, bunların dışında beş hatmi duyu verildiğini söyler. Bunlar hiss-i müşterek (ki Yunan filozofları buna fantazia demektirler), muhayyile, mutasamfa veya müfekkire, vahime ve hafızadan oluşmaktadır. Müellif bu duyuların dimağdaki yerlerini de vermektedir. İşte bu ismi zikre devamla bu duyularda çeşitli haller meydana gelmekte ve Allah'ın lütfu ile birçok husus açıklığa kavuşmaktadır. Bu izahlara ilaveten konuyla ilgili çeşitli menkıbeler de anlatılmaktadır.

Bu ismi zikretmenin farklı şekillerine de değinen müellif, la ilahe illallah, Allah, hüve şeklindeki zikirler arası sıralamaya değinir. Hak yolunun salıklarının üç merteye olduklarını söyler:

a. Salıkların avamının mertebesi

Bu mertebede henüz havatırın teşvişinden kurtulunamadığı için matlub-ı hakikinın hatır ayinesinde isbatı mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla önce bu salikin hatırının nefy edevatı ile ağıyarın teşvişinden temizlenmesi gerekmektedir.

b. Salıkların havassının mertebesi

Nefy ve isbata müdavemetle gönül aynası cilalanır ve matlab-ı hakikiyi icmalen isbat mümkün olur.

c. Salıkların ehassu'l-havassının mertebesi

Bu mertebede matlab-ı hakikiyi tafsilen isbat müyesser olur.

Müellif, bu farklı mertebelere göre ism-i a'zamin zikirinde yukarıdaki şekillere göre farklı zikirlerin yapılacağını söylemekte ve bunlarla ilgili nakillerde bulunmaktadır. Bu noktada vahdet-i vücud konusuna da değinmekte (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 73a vd.) ve ism-i a'zamin müsemması olan zat-ı akdesin tenezzülât ve zuhurat mertebelerinin hazerat-ı hams denilen beş mertebeye (gayb ki taayyün-i evvel ve taayyün-i sanı burada olmaktadır, alem-i ervah, alem-i misal, filem-i şehadet ya da alem-i ecsam, mertebeye-i camia ya da insan-ı kamil) münhasır olduğunu söyleyerek bu mertebeleri anlatılmaktadır.

Müellif, Hâce Ahmed Yesevî hazretlerinin hüve zikri ile meşgul olduğunu ve nefesinin geliş-gidişi sırasında boğazından testere (farsça: erre) sesine benzer bir ses çıktığını söylemektedir. Yesevî bazen de "Allah" ismiyle bazen de "Hayy Allah" zikriyle meşgul olduğu şeklinde izah etmektedir. Müellif, "Hz. Peygamber devrinde cehrî zikir yoktu ve bu zikirden kaynaklanan erre sesi de bilinmezdi" şeklindeki bir itirazın cevabının ilk makalede verilmiş olduğunu yazdıktan sonra sözerine şunu eklemektedir: "Üstadları Hızır as, Hâce Yusuf Hemedani ve Şihabuddin Sühreverdi olan bir kimsenin yolu nasıl inkar edilebilir?"

Müellif, Allah isminin ism-i a'zam olduğu ile ilgili tahkiki bitirdikten sonra Rahman ve Rahım isimleriyle zikir konusuna da değinmektedir (Muhammed Şerif el-Hüseynî, 74a vd.). Ayrıca cehrî zikir konusuyla ilgili olarak Herat ulemasının Muhammed Parsa'ya gönderdiği mektubu ve onun cevabı mektubunu uzunca nakletmektedir (Muhammed Şerif el-Hüseynî, 79a-88b).

5. Huccetu'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin'de Yesevîlik

Müellif, eserinde Yesevîyye tarikatının kurucusu Hâce Ahmed Yesevî'den başlayarak kendi şeyhlerine kadar geçen beş asırlık süre içinde yaşamış olan bazı mühim Yesevî şeyhleri hakkında bilgi vermektedir. Bu zatlardan, özellikle müellifin kendi tarikat silsilesinde yer alanları kısaca tanıtmak, hem eserin hem de Yesevîliğin tanınması açısından faydalı olacaktır.

5.1. Hâce Ahmed Yesevî

Ahmed Yesevî (ö. 562/1166 [?]), bugünkü Kazakistan'ın Sayram kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Sayram'ın ünlü süfîlerinden İbrahim Şeyh, annesi Ayşe Hatun idi. Annesi daha önce ölmüş olmalı ki, İbrahim Şeyh'in vefatıyla yedi yaşında yetim kalan Ahmed, ablası Gevher Şehnaz'ın himayesinde büyümüştür. Muhtemelen ablasıyla Yesi'ye (Kazakistan'ın Türkistan şehrine) giden Ahmed, bir süre amcası olduğu tahmin edilen Arslan Bab'ın yanında dini ve tasavvufi bilgiler almıştır. Arslan Bab da vefat etmiş ancak Ahmed Yesevî, medrese eğitimini tamamlamıştır. Ahmed Yesevî, 27 yaşına geldiğinde tasavvufa yönelip bir şeyhe intisap ettiğini söylemektedir. Adını zikretmediği bu şeyh, Hâce Yusuf Hemedani olmalıdır.

Rivayete göre, Hemedani'nin vefatından sonra üçüncü halife olarak Buhara'da postnişin olan Yesevî, bir süre sonra oradaki irşad görevini Hemedani'nin dördüncü halifesi Abdülhalik Gucdevani'ye devrederek asıl memleketi olan Yesi'ye gitmiş ve o bölgenin halkını irşada devam etmiştir. Bazı Yesevî kaynaklarında Ahmed Yesevî'nin, Yusuf Hemedani'nin yanısıra Şihabeddin Ömer Sühreverdi'den de hilafet aldığı kaydedilmiştir (Muhammed Âlim Sıddıkî, 1986, s. 39; Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 92a).

Ahmed Yesevî'nin, genelde h. 562 (1166-67) senesinde vefat ettiği kabul edilmektedir.

Ahmed Yesevî'den nakledilen hikmetli sözlerden biri şudur:

Dört kutsal kitaptan dört cümle seçip uyguladım, bu sayede kemale erdim. Bunlar, İncil'den "Sabreden zafere ulaşır", Tevrat'tan "Kanaat eden doyar", Zebur'dan "Uzlet eden selamette olur" ve Kur'an'dan "Cahillerden yüz çevir" cümleleridir. (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 97a-97b)

Ahmed Yesevî, şeyhliği döneminde İslam ahlakının umdelerini Türkçe tasavvufi şiirler söyleyerek halka anlatmaya çalışmıştır. Hikmet adı verilen bu şiirler, sonraları müridleri tarafından bazı ilavelerle derlenmiş ve Divan-ı Hikmet meydana gelmiştir. Divân-ı Hikmet'in Türkiye'de (Hoca Ahmed Yesevî, 2022) ve diğer Türk Cumhuriyetleri'nde birçok eski ve yeni baskısı bulunmaktadır (Xoca Ahmad Yassaviy, 2019; Xoca Ahmad Yassaviy, 2021).

Yesevî'nin söz ve nasihatlarını ihtiva eden en kadim eserlerden birisi, halifesi Sufi Muhammed Danişmend'in Çağatay Türkçesi ile yazılmış olduğu Mir'atü'l-kulub adlı eseridir. Yesevî'nin menkıbelerini ihtiva eden en kadim eserlerden birisi ise, Hüsameddin Hüseyin b. Ali Sıgnaki'nin (ö. 711/1311) Menakıb-ı Ahmed-i Yesevî diye bilinen Farsça eseridir. Bu son iki eser, Necdet Tosun tarafından neşredilmiştir (Tosun, 1998, ss. 73-81).

Ahmed Yesevî'nin halifeleri vasıtasıyla devam eden tarikat Yesevîyye adıyla gelişerek Türkistan'dan, Harizm, Maverünnehir ve Anadolu'ya doğru yayılmıştır (Köprülü, 1981, ss. 27-86). Onun en meşhur halifeleri şunlardır: Mansur Ata, Hakim Ata, Said Ata ve Sufi Muhammed Danişmend. Huccetü'z-Zakirin Li-Reddî'l-Münkirin müellifi Muhammed Şerif'in tarikat silsilesi de Ahmed Yesevî'nin halifelerinden Hakim Ata kolu ile gelmektedir.

5.2. Hakim Ata

Adı Süleyman olan Hakim Ata, Harizm'de doğmuştur. Daha sonra yerleştiği yer dolayısıyla Bakırgani nisbesini almıştır. Hayatı hakkındaki bilgiler, yazarı bilinmeyen Hakim Ata Kitabı adlı menakıbnameye dayanmaktadır. Bu esere göre derse giderken arkadaşları gibi Kur'an-ı Kerim'i boynuna asmayıp başının üstünde taşıması Ahmed Yesevî'nin dikkatini çekmiş, ailesi ve hocasının iznini alarak onunla ilgilenmeye başlamıştır.

Ahmed Yesevî bir gün müridlerini tekkeye odun getirmek için ormana göndermiş. Hava yağmurlu olduğundan müridlerin getirdiği odunlar yanmaz, sadece elbiselerini çıkarıp odunlara örten Hakim Ata'nın taşıdığı odunlar tutuşmuş. Ahmed Yesevî bu davranışından dolayı genç müridine "Hakim" (ince düşünceli) adını vermiştir. Rivayete göre Hakim Ata, bu olaydan sonra hikmetler söylemeye başlamıştır. Bir müddet sonra şeyhinden icazetname alan Hakim Ata irşad için Türkistan'ın güneyine doğru devesiyle yola çıkmış, Bineva beldesine ulaşınca deve yürüyemez olmuş, bütün gayretlere rağmen tek adım bile atmayan deve sadece bağırmıştır. Bundan dolayı daha sonra bu beldeye "Bakırgan" (bağırır) adının verildiği rivayet edilmektedir (Tosun, 2023, ss. 28-32).

Çobanlar, Buğra Han'a ait hayvanların otladığı bu yöreden Hakim Ata'yı çıkaramayınca durumu Buğra Han'a bildirmişler, ancak Buğra Han, Hakim Ata'nın Ahmed Yesevî'nin müridi olduğunu öğrenince tavır değiştirmiş, Anber adlı kızını ona nikahladığı gibi kendisi de mürid olmuştur. Hakim Ata irşad hizmetlerine devam ettiği Bakırgan'da vefat etmiş, Akkurgan'a defnedilmiştir. 582 (1186) senesinde vefat ettiği kabul edilen Hakim Ata'nın kabri bugünkü Kongrat şehrinde meşhur bir ziyaretgahdır. Burası Özbekistan'ın Karakalpakistan özerk bölgesinde Kongrat şehrinin kendi ismiyle anılan Hakim Ata köyüdür.

Hakim Ata, Türkçe hikmetli ve veciz cümleler ile İslam ahlakının temel prensiplerini Türklere öğretmeye çalışmıştır. "Her geleni Hızır, her geceyi Kadir bil" ve "El yahşı biz yaman, el buğday biz saman" (Başkaları iyi biz kötü, başkaları buğday biz saman) gibi sözler ona aittir. Hakim Ata'dan geriye üç eser kalmıştır:

Bakırgan Kitabı, Hakim Ata'nın şifahi olarak aktarılan süfiyane şiirleri ve hikmetleri sonraları başka şairlerin şiirleriyle birlikte derlenip manzum bir kitap olan Bakırgan Kitabı meydana getirilmiş ve Kazan'da 1846 yılında Darülfünun Matbaası tarafından basılmıştır (Gülensoy, 1991, ss. 535-536). Bakırgan Kitabı, Türkiye'de de birkaç farklı çalışmaya konu olmuş ve yayınlanmıştır (Tekcan, 2007; Kaya, 1998; Güzel, 2008).

Ahir Zaman Kitabı, Kıyamet alametlerinden bahseden küçük bir eserdir ve Kazan'da 1847 yılında yayınlanmıştır. Ahir Zaman Kitabı üzerine Türkiye'de de birden fazla çalışma yapılmıştır (Tekcan, 2006, ss. 21-55; Sever, 2006, ss. 167-172).

Hız Meryem Kitabı, Türkiye'de de birden fazla yayını bulunan (Tekcan, 2004, ss. 185-216; Tekcan, 2008; Sevar, 2006, ss. 172-178) Hz. Meryem'in vefatını destan üslubuyla anlatan sekiz sayfalık bir eserdir ve ilk defa Kazan'da 1878 yılında yayınlanmıştır (Ali Şir Nevai, 1979, s. 384; Ali b. Hüseyin Safi, 1977/1, s. 21; Hazini, vr 91a-100b; Muhammed Âlim Sıddıkî, ss. 124-129; Muhammed Şerif, vr. 97b-98a; Kara, 1997, ss. 183-184).

5.3. Zengi Ata

Hakim Ata'nın en meşhur halifesidir. Siyah tenli olduğu için Zengi (zenci) lakabıyla meşhur olmuştur. Şeyhinin yanında tasavvufi eğitim gördükten sonra asıl memleketi olan Taşkent'e yerleşip hem çobanlık hem de halkı irşad ile meşgul olmuştur. Şeyhinin vefat ettiğini duyunca ailesine taziye için Harizm'e giden Zengi Ata, bilahare şeyhinin hanımı ile evlenmiştir.

Rivayete göre, Taşkent yakınlarında çobanlık yaparken dört gence rastlamış, onlara nereye gittiklerini sormuş, gençler de Buhara'dan gelmekte olan medrese talebeleri olduklarını ve manevi bir eğitmen aradıklarını söylemişler. Aralarında geçen bir sohbetten sonra bu gençler Zengi Ata'ya intisap etmiş ve tasavvufi eğitime başlamışlar. Bunlar sonraları onun dört halifesi olan Uzun Hasan Ata, Seyyid Ata, Sadr Ata ve Bedr Ata'dır.

Taşkent'te vefat eden Zengi Ata, Taşkent'e bağlı Zengi Ata ilçesinin Zengi Ata köyünde medfundur (Muhammed Âlim Sıddıkî, 1986, ss. 132-135; Muhammed Şerif el-Hüseyinî, vr. 98a-98b).

5.4. Sadr Ata

Zengi Ata'nın halifelerinden Sadr Ata'nın ismi Sadreddin Muhammed'dir. Nesebinin Hz. Ali'ye ulaştığı söylenir. Buhara'da tahsil görürken tasavvufa meyledip Taşkent'e gelmiş ve Zengi Ata'nın yanında tasavvufi eğitim almıştır. Taşkent yakınlarındaki Uratibe'de medfundur. Hayatı hakkında bilinenler sınırlıdır.

Yesevîyye tarikatı daha ziyade Zengi Ata'nın halifelerinden Sadr Ata ve Seyyid Ata kolları ile yayılmıştır (Ali b. Hüseyin Safi, 1977/1, ss. 29-30; Muhammed Âlim Sıddıkî, 1986, ss. 143-144; Muhammed Şerif el-Hüseyinî, vr. 108a-108b).

5.5. Elemîn Baba

Sadr Ata'nın halifesi olan Elemîn (Âlmîn, Eymen) Baba'nın ismini Eymen veya Almin şeklinde okuyanlar da vardır. Sadr Ata'nın vefatından sonra halifelerinden Mevlana Ahmed Şâşî, Elemîn

Baba'ya gelerek onu tasavvufi yönden terbiye etmek istediğini söylemiş ancak aralarında geçen sohbetten sonra Elemîn Baba'nın kemale ermiş ve hilafet almış olduğunu anlamıştır. Elemîn Baba'nın kabri Soğd-i Semerkand'ın köylerinden Kümiş Kent'tedir (Muhammed Âlim Sıddıkî, 1986, ss. 145-147; Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 108b).

5.6. Şeyh Ali Şeyh

Elemîn Baba'nın halifesi olup şeyhinin yanında medfundur. Hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

5.7. Mevdud Şeyh

Şeyh Ali Şeyh'in halifesidir. Rivayete göre, Mevdud Şeyh'in yaşlılığı günlerinde Şeyhzade Katib isminde bir genç onun yanına gelip intisap etmiş, şeyh de hemen ona hilafet vermişti. Bu durumu gören müridlerden Hadim Şeyh, "Efendi Hazretleri galiba bunadı" diye düşünmeye başlamış. Bu düşüncesini farkedenden Mevdud Şeyh, birkaç gün sonra kendisinin vefat edeceğini, o gencin de Hadim Şeyh'e boyun eğeceğini söyledi, dediği gibi de olmuş. Mevdud Şeyh, Semerkand yakınlarında şeyhinin yanında medfundur (Muhammed Âlim Sıddıkî, 1986, ss. 147-148; Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 108b).

5.8. Hadim Şeyh

Mevdud Şeyh'in halifesidir. Önceleri bir Kübrevî şeyhine intisap etmiş, sonra yedi sene Mevdud Şeyh'in hizmetinde bulunmuştur. Hicri IX. (Miladi XV.) yüzyılda Maverâünnehir'de, özellikle Semerkand ve Taşkent'te etkin bir Yesevî şeyhi idi. Semerkand'da Mevlana İmami isminde bir şahıs ile arasında bir tartışma geçtiği ve özellikle cehrî zikir konusunda kendisine yöneltilen itirazlara ayet ve hadislerden deliller getirerek itirazcıları ikna ettiği nakledilir. Bu hadise, Orta Asya'da medrese ve tekke arasında cehrî zikir konusundaki tartışmaların o dönemde de canlı olduğunu göstermektedir.

Rivayete göre Hadim Şeyh, Sultan Ahmed Mirza'dan incinmişti. Gidip durumu Ubeydullah Ahrar'a bildirince, Hâce Ahrar, Sultan Ahmed'e gidip özür dilemesini telkin etti. Sultan Ahmed de Hadim Şeyh'ten özür diledi ve köşkünde müridleriyle birlikte zikir-i erre yapmasını rica etti. Hadim Şeyh de onun isteğini yerine getirdi. Hadim Şeyh Semerkand'da medfundur. Hadim Şeyh, 23 tane halife yetiştirmiştir (Ali b. Hüseyin Safi, 1977/1, ss. 31-34; Muhammed Âlim Sıddıkî, 1986, s. 158-177; Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 108b-109a).

5.9. Cemâleddin Kâşgarî Buhârî

Hadim Şeyh'in halifesidir. Şeybani, (Şah Big) Han ile araları açılmış ve onu Herat'a sürgün etmiştir. Cemâleddin de Semerkand bölgesinde iken Herat'a yerleşip uzun yıllar halkı irşad ile meşgul olmuş ve orada vefat etmiştir. Abdülgafur Lari ve Reşahat müellifi Ali b. Hüseyin, Herat'ta bu zata hizmet edip sohbetlerinden istifade etmişlerdir. Hatta bazıları bu durumu taaccüble karşılayarak Abdülgafur Lari'ye: "Siz Hâcegan (Nakşîbendî) tarikatındansınız, nasıl olur da bu silsilenin (Yesevî) şeyhlerine hizmet edersiniz?" diye sorduklarında Lari "Hâcegan silsilesi alışverişte bir araya geliyor da bu cehrî silsile (tarikât) ile niçin bir araya gelemesin?" diye cevap vermişti. Şeyh Cemâleddin'in peşpeşe üç halvet yaptığı ve riyazata önem verdiği nakledilir. Kabri Herat'ta Abdurrahman Cami'nin kabri yanındadır (Ali b. Hüseyin Safi, 1977/1, s. 31; Muhammed Âlim Sıddıkî, 1986, ss. 184-196; Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 109a-109b).

5.10. Şeyh Hudaydad

Şeyh Cemâleddin'in halifesidir. Maverâünnehr'de Kermine'nin Sermec köyünde doğdu. Küçüklüğünde babası onu Buhara'nın Kalti köyündeki Şeyh Cemâleddin'e götürünce şeyh adını sormuş, babası da "İsmi Huday Birdi (Allah verdi)", deyince şeyh "Onun adı Hudaydad (Farsça: Allah verdi) olsun" demiş ve bu ikinci isimle meşhur olmuştur. Üç-dört yaşlarında iken anne ve babası vefat edince öksüz kalmış. Hudaydad'ı salih bir zatın evlatlığına alıp yetiştirdiği nakledilmiştir. Hudaydad

23 yaşına geldiğinde Şeyh Cemâleddin'e intisap etmiş ve kısa zamanda hilafet alıp halkı irşada başlamıştır. Hudaydad 939'da vefat etmiş ve Kermine'de defnedilmiştir (Muhammed Âlim Sıddıkî, 1986, ss. 197-213; Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 109b-vd.).

5.11. Mevlana Nuri ve Mevlana Veli Kuh-i Zeri

Bu iki şahıs, Hudaydad'ın halifeleridir. Mevlana Nuri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Mevlana Veli Kuh-i Zerî ise Maverâünnehr'in Miyankal bölgesinde yaşamış ve Yesevîliği yaymıştır. Hudaydad'ın vefatından sonra Şeyh Abdülhak'ın sohbetinden de istifade etmiş olan Mevlana Veli, sohbetten önce Kuran okunmasına önem verirdi. Miyankal'ın Kufin kasabasında medfundur (Muhammed Âlim Sıddıkî, 1986, s. 379-395).

5.12. Kasım Şeyh Kerminegi

Hicri 913 senesinde doğan Kasım Şeyh, Hudaydad'ın yukarıda adı geçen iki halifesinden istifade ile kemale ermiştir. 15 yaşında iken Mevlana Nuri'ye intisap edip 18 sene ona hizmet etmiş ve irşad icazeti almıştır. Onun vefatından sonra Kübreviyye'den Şeyh Abdüllatif ve Yesevîyye'den Mevlana Veli gibi zevattan da istifade etmiştir. Uzun yıllar halkı irşad eden Kasım Şeyh h. 986 veya 989'da vefat etmiş olup kabri Kermine'dedir (Muhammed Âlim Sıddıkî, 1986, ss. 395-445; Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 129b-135b).

5.13. Muhammed Mü'min Şeyh ve Pirim Şeyh

Bu iki zat, Kasım Şeyh'in halifeleridir (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 135b-vd). Pirim (Bayram?) Şeyh, 18 yaşında iken Hudaydad'ın halifelerinden Baba Terkeşduz'e mürid oldu, sonra diğer halifesi Mettecak Hafız'ın sohbetinde bulundu, ardından Kasım Şeyh'e intisap edip hilafet almıştır. Pirim Şeyh h. 1006/1597 senesinde vefat etmiştir. Muhammed Mü'min Şeyh ise Derviş Şeyh'in oğlu ve *Lemehat* müellifi Âlim Şeyh'in babasıdır. Cumartesi geceleri Nakşibendî usulü üzere nefesini tutarak kelime-i tevhid okumuş. Aliabad'da veba salgını başlayınca bir süre o bölgeyi terkeden Muhammed Mü'min Şeyh, hastalık geçince tekrar o bölgeye dönmüştür. Kabri Hudaydad'ın yanındadır (Muhammed Âlim Sıddıkî, 1986, s. 345-347; 445-458; Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 135b-137a).

5.14. Âlim Şeyh Aliabadi (Muhammed Âlim Sıddıkî)

İmam Rabbanî Ahmed Sirhindî'nin muasırı olan Âlim Şeyh'in, meşhur süfi Ebu Hafs Şihabuddin Sühreverdi soyundan geldiği ve hem anne hem baba tarafından soyunun Hz. Ebu Bekir'e dayandığı söylenir. Âlim Şeyh, Taşkent'te 972 yılında doğmuş, babasının ve özellikle Pirim Şeyh'in sohbetinden istifade ile tasavvufi bir eğitim almıştır. Kabil'de altı sene medrese tahsili yapmış, ardından Semerkand'a dönerek tasavvufa yönelmiştir. Âlim Şeyh'in fıkıh, usul-ü fıkıh, tefsir ve hadis ilimlerinde de oldukça yetkin, dolayısıyla zü'l-cenaheyn olduğu nakledilir.

Müellif, Mişkât okunan bir mecliste, okunan hadisler hakkında çeşitli ilim dalları açısından oldukça mukni izahlar yapan ve etrafındakileri hayran bırakan Âlim Şeyh'in bu izahlarının iktisabı olmadığı ve ilham olduğu yorumunu yapar.

Hocalarından bazıları şunlardır: İsmetullah b. Mahmud, Hafiz Sultan Muhammed Taşkentli, Muhammed Sadık (Kermine müftüsü). 61 yaşında iken (1033/1624) *Lemehat'ı* telif etmiş ve 1043/1633'te vefat etmiştir. İki oğlu ve bir kızı olduğu rivayet edilir. Oğulları Muizzeddin Emir Bahaeddin ve Hâce Muhammed, kızı Rabia'dır. Meşhur halifeleri şunlardır: Mevlana Hacı İsmail Hâce Fethullah, Salih Hâce Ürgenci Sıddi Mevlana Osman, Emir Hüseyin Ferâhînî ve Hüseyin Şeyh Azizan (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 137b-vd.; DeWeese, 2010, p. 404).

Âlim Şeyh *Lemehat* adlı eseriyle meşhurdur. Muhammed Şerif el-Hüseynî'nin Hucetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin adlı eserinde Âlim Şeyh ve halifeleri hakkında mufassal bilgiler mevcuttur. Muhammed Şerif bu eserini yazarken, *Lemehat'ı* örnek almış ve ondan çok istifade etmiştir. *Lemehat'ta* özellikle Hâcegan silsilesi ve bu silsiledeki şeyhlerin tanıtımı ve cehri zikrin delillere dayalı olarak cevazı konuları işlenmektedir (Hasan, 2007, ss. 229-242).

5.15. Mevlana Hacı İsmail ve Hâce Fethullah Gaziregî

Mevlana Hacı İsmail hem Yesevî hem de Nakşîbendî tarikatlarından icazetli idi. Medrese ilimlerine de vakıf olduğu söylenmektedir. Çarbag-i Husrev'de yaşamıştır. Hâce Fethullah b. Abdülbasit Gaziregî, şeyhi Âlim Şeyh'in menakıbını derlemiştir. *Tekmile-i Lemehat* ya da *Menakıbu'ş-Şeyh Muhammed Âlim Azizan* diye bilinen bu eser henüz neşredilmemiştir (Tosun, 1997, s. 43, dipnot 11). Hacı İsmail ve Hâce Fethullah hakkında elde fazla bilgi yoktur. Muhammed Şerif el-Hüseynî bu ikisinden Yesevî icazetnamesi almıştır (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 152b-vd.).

6. Huccetu'z-Zakirin li-Reddi'l-Münkirin'de mektuplar

Müellif, *Huccetu'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin'in* son bölümüne oğlu Muizzüddin Emir Şihabüddin'e hitaben yazdığı altı mektubu eklemiştir. Bu mektuplarda müellif, salık için gerekli gördüğü çeşitli konuları ele almıştır. Bu mektuplardan önce de eserin *hatimesinde*, mektupların tasavvufta müridin irşadında sahip olduğu öneme değinmiştir. Burada öncelikle bu hatimenin, sonra sırasıyla mektupların muhtevası anlatılacaktır.

"Dünya ve ahiret saadetinin kendisine bağlı olduğu ve bilinmesi zararı olan umur" hakkında olan hatimede müellif, mektupların önemini ruhların yaratılışı ve insan fitratı konularından oluşan metafizik bir arkaplana dayandırmaktadır. Bu konudaki görüşlerini "*el-ervah cünüdüncü mücennede fema taarafa minha itelefe ve ma tenakere minha ihtelefe*" hadisinden hareketle açıklayan müellif, Allah'ın ezelde ruhlar arasında münasebet kurduğunu, o alemde aralarında münasebet kurulmuş olan ruhların mütecanis olduklarını, o münasebet sebebiyle bu dünyada tanıştıklarını, aralarında münasebet bulunmayanların da birbirlerinden uzaklaştıklarını (tenakur) ileri sürmektedir. Bu ruhani münasebet ne kadar çoksa tecanüs ve taaruf da o kadar kuvvetli olmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta bu münasebetin değişmezlik özelliğinin bulunmayışıdır. İktisabın, yani kişinin bu dünyada yapacağı sa'y ve gayretin, bu münasebetin kuvvetlenmesinde etkisi vardır. Sa'y ve gayret ile münasebet tamamlanıp kemale eriştirilebilir. Aksine, o alemde yaratılmış olan kuvvetli bir münasebet bu dünyadaki ihmal sebebiyle zayıflayabilir, hatta yok olabilir. Dolayısıyla büyüklerle ruhani münasebeti bulunanların, ki bu büyükler ister müridin zamanında hayatdar olsunlar isterse vefat etmiş olsunlar, onlardan feyz almaları mümkündür. Ancak feyz alınabilmesi için, bu tür bir feyzin ve faydasının inkar edilmemesi şarttır.

Müellif tam-bu noktada fitrat konusunu gündeme getirmektedir. Buna göre, Allah her insana kabiliyyet vermektedir. Kabiliyyet, saadet sebebi olan iyilikleri ve feyizleri elde etme yeteneği ve yeterliliği olarak anlaşılabilir ve bu yetenek fitridir. Öte yandan reziletler ve kötülükler ise fitri olmayıp sonradan kazanılırlar. İşte kişi, dareyn saadetine nail olmak için, fitratında varolan kabiliyeti, seyr u sülük ve tasavvuf büyüklerinin irşadı yoluyla geliştirmeli, bu gelişmeyi engelleyecek ve feyizden mahrum bırakacak reziletlerden de uzak durmalıdır. Esas olarak kabiliyete sahip olan insanın önünde sûri maniler bulunmaktadır. Bunlar başlıca iki kısımdan oluşur: Bedeni-zahiri uzaklık ve kalbi uzaklık.

İlk durumda kişi, feyz almaya istekli olduğu halde, bedeni ve zahiri uzaklık sebebiyle tasavvuf büyüklerinden istifade edememektedir. İkincisinde ise mekan bakımından bir uzaklık bulunmamakla birlikte, tasavvuf büyüklerinden kalb ve gönül bakımından uzak bulunma sebebiyle istifade edememektedir. Bu ikinci uzaklığın çaresini bulmak çok zordur, ilkinin çaresi ise kolaydır. Rabita doğru olduğu zaman maksad hasıl olur. Huzurda bulunma ve sohbetin faydasından mahrumiyete sebep olan bedeni uzaklık engelini aşmak içinse sohbetler kaydedilmeli ve mektup yazma yoluyla uzakta bulunan müridler irşad edilmelidir. Mektuplar, sohbetin yerini tutmasalar da kaza ve kader muktezasınca sohbetten uzak kalan müridlerin bu büyük faydadan tümüyle mahrum kalmamalarını sağlarlar. İşte *Huccetu'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin'in* sonuna konulan mektuplar da bu gayeye yazılmışlardır (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 173b-176b).

Mektupların ele aldığı konular birbirini tamamlayıcı mahiyettedir ve müellifin bakış açısı ve tecrübesi hakkında bilgi vermektedir. Bu konular şunlardan oluşmaktadır: Seyr u sülükün gerekliliği, meratib-i aliyeye ulaşmada esas alınan on asıl, yine bu mertebelere vuslat için mutasavvıflarca takip edilen üç farklı yol, seyr u sülük esnasında uğranılan *elvan* ve *envar* mertebeleri ile bunlarda meydana gelen tecelliler, mürşid ve müridin halleri ve sufi ıstılahında "Allah" isminden kastedilen şey ve varlık mertebeleridir (*meratib-i vücud*).

6.1. Mektub

İlk mektubda (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 176a-177b.) yukarıda kısmen bahsedilen kabiliyyet ve fitrat-ı asliyye ve bu kabiliyyetin kemale erdirilmesi için seyr-u sülukun zarureti mevzuu ele alınmıştır.

Müellife göre tüm insanların fitrat-ı asliyye muktezasınca tüm saadetlere kabiliyyetleri vardır. İnsanlar kabiliyyet bakımından farklıdır, ancak hiç kimse kabiliyyetten tamamen hali değildir. İnsanın saadeti bu kabiliyyetleri geliştirmeye bağlıdır. Öte yandan rezil sıfatlar ise iktisabidir. Kabiliyyetin asli olmasının nedeni, elest bezmindeki sual ve cevap üzerine vaki olan ahiddir. Bundan sonra ruhlar iki farklı taifenin (mümin ve kafir) bedenine girmişlerdir, müminler ahide bağlı kalırken, kafirler dünya lezzetleriyle aldanmışlardır. Müminde asli hal baki kaldığı için mazi ve istikbal onun için hal-şimdiki zaman gibi olur. Nitekim Hz. Peygamber'in, Hz. Musa ve ashabını görmesi buna misaldir. Bu asli halin bekası farklı derecelerde olur. En yükseği nebilerde, en aşağısı ise kafirlerde olur.

Nebiler, asli hale yönlendirmek, insanları uyandırmak için gönderilmişlerdir. En aşağı derece ile en yüksek derece arasında sayısız mertebe vardır ve bu uzun yolu geçmek için seyr u süluk lazımdır. Ancak kafirlerin böyle bir seyr u süluka başlayabilmeleri için önce İslam kapısından girmeleri gerekir. Müellif, imanın önemini vurguladıktan sonra, salih amelin de ehemmiyetini vurgular ve Şeriat'ın emirlerine uymaksızın ve onun gerektirdiği amelleri yerine getirmeksizin seyr u sülukta ilerlemenin mümkün olmadığını söyler. Şartlara riayet edildiğinde salik öyle yüksek menzillere ulaşır ki onun için **tasrif-i zaman** mümkün olur ve bu durumda beşeriyetin darlığından kurtulur. Bu darlığı aşmak için kalbi murakabe etmek gerekir. Bu da ancak zikrullah yoluyla gönlü cilalamakla olur. Ayrıca süluk sırasında ayyar ile yoldaşlık yapmamalıdır. Tefekkür ve tezekkürün çok ve kuvvetli olması için muvafıkanla yoldaşlık etmek ise münasibtir.

6.2. Mektub

Mektubların en uzununu ikinci mektubdur (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 177b-189a) ve yüksek derecelere (*meratib-i 'aliyye*) ulaşmak için gerekli olan on asıl (*usul-i 'aşere*) ele alınmış ve herbirinin tarifleri verilmiştir. Kısaca mutasavvıfların konuyla ilgili görüşlerini gösteren şiir ve sözlerinden bahsedilerek konu izah yoluna gidilmiştir. Bu on asıl şunlardan oluşmaktadır:

Tevbe: Kişinin kendisinde bulunan şeyden rücu etmesidir. Eğer kendisinde bulunan şey küfür ise imana, kötülük ise ihsana, sefahet ise hilme, cehl ise ilme rücu etmektir. Tevbeye tüm makamlarda ihtiyaç duyulmakta ve tüm ibadetler ona mebni olmaktadır.

Zühd: Ölüm anında ıztirari olarak terkedilecek olan tüm dünya lezzetlerinden ve makam, mal, azamet, celal, devlet ve ikbal gibi hevanın şehvet duyduğu şeylerden kendi ihtiyarıyla çıkmak, sıyrılmaktır.

Tevekkül: Ölüm anında ıztirari olarak terkedilecek olan tüm alaka ve dayanaklardan, vasita ve sebeplerden kendi iradesiyle sıyrılarak tüm işlerini Allah'a tefviz etmektir.

Kanaat: Ölüm anında ıztirari olarak terkedilecek olan tüm nefsani şehvetlerden ve hayvani lezzetlenmelerden kendi iradesiyle sıyrılmak ve çıkmaktır. Ancak burada hayatın sürmesi için şart olan hususlardan zahiren çıkılması değil, kalbin onlarla bağının olmaması kastedilmektedir.

Uzlet: Müridin, Hak teala haricinde her şeyden, yaratıklardan tam bir inkıta ile ayrılmasıdır. Burada mürebbi durumunda olan kamil şeyhin hizmetinden ayrılmama istisnası getirilmiştir.

Zikr: Ölüm anında ıztirari olarak terkedilecek olan Hak'tan başkalarını hatırlama ve yadetme halinden kendi ihtiyarıyla sıyrılarak sadece O'nu zikretmeye yönelmektir. Müellif zikr konusunu diğer asıllara göre daha uzunca ele almıştır.

Teveccüh: Huda'yı tevella ve masivadan teberradır. Yani, Hak tealayı dost ve veli edinip onun dışındaki herşeyden teberrî etmek ve yüz çevirmektir.

Sabr: Cismanı lezzetlerden ve nefsani hazlardan sıyrılıp nefsi ibadetlerin mahabbetinde ve mücahedelere sebatta hapsedmektir.

Murakabe: Gözü daima dost tarafında tutmak, himmeti onu görme ve müşahedeyle vazifelenmek, ilahi nefha ve nesematın, namütenahi tecelliyatın gözetleyicisi olmak, Ehadiyyetin

vechi bakisinin sübuhatından ikiliğin varlığını yakmak, camidliği aşarak ölü gönlü müşahadat nurlarıyla diriltmektir.

Rıza: Ölüm anında ıztırari olarak terkedilecek olan kendi isteğinden, kendi ihtiyarıyla çıkıp mahubun isteğine girmektir.

6.3. Mektub

Üçüncü mektubda (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 189a-193b), mutasavvıfların meratib-i 'aliyyenin en yukarisına vasıl olmak için izledikleri üç farklı yol ele alınmış ve özelliklerinden bahsedilmiştir. Bu üç yol, rabita-i mürşid, zikrullah (kelime-i tevhidi Nakşî etmek) ve vahdet-i vücuddan oluşmaktadır. Bu yollar arasında gayeye ulaşma bakımından efdaliyet sırası sondan başa doğrudur.

Bununla birlikte müellif, mübtedi ile mürşid arasında farklılık bulunduğunu gözeterek mübtediye sadece ikinci yolu tavsiye etmektedir.

İlk yol çok çetin bir yol olup daha yüksek mertebelerde bulunanlar için uygundur, mübtediye uygun değildir.

İkinci yol, mübtedi için münasibtir çünkü bu yolda zat isimlerini zikr vasıtasıyla manaya teveccüh edilir ve bu nedenle daha kolaydır. Hâce Ahmed Yesevî'nin tariki budur. Müellif, zikrullah ile teveccühte kevni ve rabbani olmak üzere iki tür bulunduğunu bunlardan ilkinin İbrahim b. Edhem'in, ikincisini ise Ahmed Yesevî'nin benimsemiş olduğunu söylemektedir.

Üçüncü yol olan vahdet-i vücuda gelince, tasavvufun en çamız meselelerinden olan bu yol da mübtediye layık değildir. Müellif burada vahdet-i vücud konusunun tafsilatına girmemiştir.

6.4. Mektub

Dördüncü mektubda (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 193b-198a), zikr ve seyr-u süluk esnasında varid olan *envar* (nurlar) ve bu mertebelerde varid olan tecellilerden bahsedilmiş ve ayrıca şeytanın aldatmalarından korunmak için tenbihlerde bulunulmuştur. Seyr u süluk esnasında ilk mertebede bulanık (mükedder) bir perde görülmektedir. Zikre devamla bu perdenin rengi laciverde dönüşmektedir. Daha sonra renk daha safi bir hal almaktadır. Burada özellikle helal lokma yemeye dikkat edilmesi ve bunun da nefsin zevki için değil, taat maksadıyla yapılması tavsiye edilmektedir. Daha sonra nurlu (münevver) renkler görülür ve kırmızı, beyaz, sarı, siyah, yeşil renklerinden oluşan çeşitli renkler görülmektedir. Mürid, zikre devamla birlikte günahlardan (measi) sıyrıldığında herbirinde farklı renkte perdelerin ve tecellilerin görüldüğü nur mertebelerine geçilmekte ve sırasıyla *nur-i nefis*, *nur-i dil*, *nur-i sır*, *nur-i ruhi ateşi*, *nur-i hâfi*, *nur-i Hz. Mustafa* ve Hz. Allah'ın tecelli ettiği ve yeşil rengin görüldüğü *nur-i mutlak* mertebesine erişilmektedir. Müellif, bu mertebelerden herbirinde meydana gelen tecellilerden ve bu tecellilerin bedene geliş yönlerinden de bahsetmektedir. Şeytanın da nur suretinde bir ateşi vardır ve salık hataya düşmemek için bu kandırıcı nuru tanımalıdır. Müellif böyle bir durumda salikin başvuracağı çeşitli kurtuluş yollarından da bahsetmektedir.

6.5. Mektub

Beşinci mektubda (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 198a-200b), mürşid ve müridin hallerinden ve birbirleriyle olan ilişkilerinden bahsedilmiş, ayrıca namaz mevzuu ele alınarak namazla ilgilerine göre insanlar dört sınıfa ayrılmıştır.

Müellif, mürşid-mürid ilişkisini şöyle bir benzetmeyle anlatmaktadır. Mürşid demirci, mürid de demir gibidir. Zikr ateş, irade de körük gibidir. Nasıl demirci demiri işlemek için körükle ateş yakar ve demiri eriterek şekillendirirse aynı şekilde salık de kendi iradesiyle zikir ateşini kalbinde yakmalı ve böylece katılığınan kurtulan kalb mürşidin terbiyesiyle şekillenmelidir. Mürid, mürşidin terbiyesinden faydalanabilmek için onun önüne soğuk demir gibi çıkmamalı ve ibadet vazifeleriyle meşgul olarak tembellik göstermemelidir.

İbadet vazifelerinin en mühimlerinden olan namaz konusuna bu vesileyle değinen müellif, insanları namaz bakımından dört sınıfa ayırır:

a. Tarikan, bu ilk taife hakkında “*ke'l-en'am bel hum edall*” buyurulmuştur.

b. Sahiyan, bu ikinci taife ise iki kısımdır. Bunlardan biri dünya işleri ve nefsanî sebeplerle namazı vaktinde kılmayarak geçirenlerdir ki onlar hakkında “*fe veylun li'l-musallin*” buyurulmuştur. İkinci kısım ise zahiren namaz kılmaktadır ama manen pazarda alış-veriş yapmakta veya ziraatla veya başka bir işle meşgul olmaktadır ve münacat vaktini geçirmektedir. Bu kısım, müminlerin avamını olup cehennemde ukubet gördükten sonra, eğer akidelerinde fesad yoksa, cennete girmeleri ümidi vardır.

c. Hafizan, bu üçüncü taife ise müminlerin havassı olup kalb ve kalıplarıyla namazı kılarlar. Müellif burada namazda kalbi murakabe etmekten bahsetmiştir.

d. Daiman, bu dördüncü taife, havassu'l-havass olup göz kırpacak kadar bir müddet bile namazdan gafil olmayanlardır.

6.6. Mektub

Altıncı mektub (Muhammed Şerif el-Hüseynî, vr. 200b-2003b), vahdet-i vücud mevzuuyla ilgili olup, “Allah” isminin üç şeye itlak olunduğundan bahisle, varlık mertebeleri (*meratib-i vücüd*) anlatılır.

Müellife göre, sufi istilâhatında “Allah” ismi üç müsemmaya itlak olunmaktadır:

a. Zat-ı mutlaka-ı mücerrede: Burada tüm nisbetler ve itibarlardan mücerred olarak zat-ı mutlak kastedilir. Bu merteye la taayyün mertebesidir.

b. Uluhiyyet mertebesi: Bu, ehadiyyet-i cem'-i esmay-ı fiiliyye-i vücubiyeye mertebesidir.

c. Ehadiyyet-i cem'-i cem-i esma-i fiiliyye ve infialiyeye ve imkaniyye mertebesi: Bu ikinci ve üçüncü itlak taayyün-i evvele işarettir.

Özetle, zat-ı akdesin zuhuratı müdrikiyyet, mefhumîyyet ve meşhudiyyet mertebelerinden oluşmaktadır. Bu özeti tafsilatına giren müellif, taayyün-i evvel ve taayyün-i saniyi tek merteye kabul edenlere göre beş vücud mertebesi bulunduğunu söylemektedir. Taayyün-i evvelde, Hazreti teala esma, sıfat-ı şuanat ve itibaratı ezelde külli cümeli olarak bilmekte ve bunlar Hazretten ayrı/mümtaz değildir. Bu durumun, ağacın, meyvesinin, yapraklarının tohumun içinde münderic olması gibi olduğu şeklinde izah etmektedir. Taayyün-i sâvide ise esma ve sıfatı ezelde tafsil yoluyla bilmekte ve bunlar zattan ayrılmış durumdadır. Bu merteye ilk mertebenin fer'i durumundadır. Mümkinatın hakayığı, bu tafsili ilmi suretlerden ibarettir ve ruh, misal ve hiss olarak harice çıkmaktadır. Dolayısıyla sufiye istilâhatında a'yan-ı harice, suver-i ilmiyyenin fer'idirler. Onlar ta'yini evvele Hakikat-i Muhammediyye derler ve tüm hakayık ve a'yan-ı harice, Hakikat-i Muhammediyye'nin fer'idir.

Sonuç

Bu çalışma, Yesevî tarikatı, Yesevî tarikatı ve mensuplarının Nakşîbendî tarikatıyla ilişki ve geçiş dönemine ışık tutan Muhammed Şerif el-Hüseynî'nin Hucetu'z-Zakirin Li-Reddî'l-Münkirin isimli eserini ele almıştır. Eserin bilinen dört nüshası bulunmakta ve bunlardan iki adedi Türkiye'dedir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Reşit Efendi kısmında bulunan yazma nüshası çalışmanın ana konusunu teşkil etmektedir. Eser, baştan sonra kadar ana bölümler hakkında kısa açıklamalar yapılarak Farsça metinden aktarılmıştır. Yesevî tarikatı ve tarikatın cehrî zikrine yönelik yöneltilen eleştirilere cevap veren bölümlerinde cehrî zikrin yapılmasına yönelik deliller sunulmaktadır. Bunun dışında Yesevî tarikatının büyük zatları Ahmed Yesevî'den başlamak üzere biyografileri verilmektedir. Ahmed Yesevî'nin halifeleri ve halifelerinden eserin yazarı Muhammed Şerif el-Hüseynî'nin şeyhleri ve halifelerinin biyografileri de aktarılmaktadır. Eserin bu kadar geniş bir şekilde aktarımı ve verilen bilgilerin farklı kaynaklar da desteklenmesiyle bu alana katkı sunmuştur.

Kaynaklar / References

- Akumuşkin, O., Kuşev, V., & Salahetdinov, M. (1964) *Persidskie i Tadcikiskie Rukopisi İnstituta Narodov Azii AN SSSR, Kratkiy Alfavitniy Katalog, Nauka.*
- Ali b. Hüseyin Safi. (1977). *Reşahat-ı Aynu'l-hayât, Cild I-II. Tasnif ve Tertib Ali Asgar Muiniyan. İntişaratı Bünyadı Nikukari Nuryani.*
- Ali Şir Nevai. (1979). *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.*
- Alizadeh, A. (2001). *Muhammed Şerif el-Hüseynî ve Hucetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin adlı eseri. (Tez No: 102647) [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.*
- DeWeese, D. (2000). "The Yasavi Order and Persian Hagiography in Seventeenth-Century Central Asia", *The Heritage of Sufism, III*, pp. 389-414. <https://doi.org/10.4324/9781003420873-9>
- Gülensoy, T. (1991), *Bakırgan Kitabı. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 4*, ss. 535-536.
- Hakîm Ata Kitabı.* (2007). Hazırlayan Münevver Tekcan. Beşir Kitabevi Yayınları.
- Hasan, N. (2007). "Âlim Şeyh ve Lemehât Min Nefehâti'l-Kuds İsimli Eseri". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, 8/18*, 229-242.
- Hasan, N. (2007). "Âlim Şeyh ve Lemehât Min Nefehâti'l-Kuds İsimli Eseri". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, cilt, VIII, Sayı 18*, 229-242.
- Hazini. *Cevahiru'l-ebrar min emvacı'l-bihar, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, No: 3893.*
- Hoca Ahmed Yesevi. (2022). *Divan-ı Hikmet Hikmetler Mecmuası-Mısır Nüshası 1650. Hazırlayan Mehmet Mahur Tulum. Ketebe Yayınevi.*
- Hoca Fethullah İbn Abdülbâsıt Azizegi, *Menâkıb-ı Şeyh Muhammed Âlim Azizân, Medine-i Münevvere, Ârif Hikmet kütüphanesi, No: 902/107.*
- Kara, M. (1997). "Hakîm Ata". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Aansiklopedisi, Cild 15*, ss. 183-184.
- Köprülü, F. (1981). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.*
- Muhammed Âlim Sıddikî. (1986). *Lemehat min nefahati'l-Kuds. Naşir Muhammed Nezîr Râncâ, Merkez-i Tahkikat-ı Farisi İnan ve Pakistan ve Müesseset-i İntişarat-ı İslami-Lahor.*
- Muhammed Şerif el-Hüseynî. *Hucetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Farsça Yazmalar No: FY 658.*
- Muhammed Şerif el-Hüseynî. *Hucetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin. Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi No: 4164.*
- Muhammed Şerif el-Hüseynî. *Hucetü'z-Zakirin Li-Reddi'l-Münkirin. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, No: 372.*
- Nasıruddin Buhârî. (1910). *Tuhfetü'z-zâirîn.*
- Özaydın, A. (1993). "Canoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cild 7*, ss. 154-155
- Togan, Z. V. (1953). "Yeseviliğe Dair Bazı Yeni Malumat", *Fuad Köprülü Armağanı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları*, ss. 523-529.
- Togan, Z. V. (1953). "Yeseviliğe Dair Bazı Yeni Malumat". 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, ss. 523-529
- Tosun, N. (1997). "Yeseviliğin ilk Dönemine Aid Bir Risale: Mir'atü'l-kulüb", *İlam Araştırma Dergisi, Cilt 2, Sayı 2*, 41-86.
- Tosun, N. (1997). "Yeseviliğin İlk Dönemine Ait Bir Risale: Mir'atü'l-Kulüb", *İlam Araştırma Dergisi, Sayı 2*, ss. 41-85;
- Tosun, N. (1998). "Ahmed Yesevi'nin Menakıbı", *İlam Araştırma Dergisi, Cilt 3, Sayı 1*, 73-81.

- Tosun, N. (1998). "Ahmed Yesevi'nin Menakıbı", İlam Araştırma Dergisi, Sayı 1, ss. 73-81.
- Tosun, N. (2013). Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr, Erkam Yayınları.
- Tuyakbayev, O. (2024). "Ishâq Hudja Bin Ismâ'îl Atâ'nin "Hadîqat Al-Ârifin" Risalesinin Yazmaları". Edeb Erkan, (5), 29-53. <https://doi.org/10.59402/EE005202402>
- Xoca Ahmad Yassaviy. (2019). Divan-ı Hikmet. Nashrga Tayyorlovchilar İbrohim Haqqul&Nodirxon Hasan. Book Media Neşriyatı.
- Xoca Ahmad Yassaviy. (2021). "Haqdin O'zgani Dema". Hikmetler. Nashrga Tayyorlovchilar İbrohim Haqqul&Nodirxon Hasan. Ankara: Akçağ Yayınları.